Слава не поляже;

Не поляже, а розкаже,

Що діялось в світі.

Чия правда, чия кривда

І чиї ми діти.

(Т. ШЕВЧЕНКО. До Основ’яненка)

I

1827 року по весні схотілось мені подивиться на Ненаситинський поріг, а звідтіля водою по Дніпру спуститься до слобід Капулівки та Покровськоі і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі коші. З Катеринослава поїхав я на село Михайлівку, щоб запастись там бувалим чоловічком, котрий би тямив, де провести, а де часом і розказать про те, що хоч і давно минулось, та не загинуло дощенту, бо живуть ще старі діди і до якого часу заборонили од вікової пожоги ту святу старовину.

У Михайлівку приїхав я ще заздалегідь. Була неділя, а чимало людей гуляло біля шинку, музика гуділа, дівчата і парубки вибивали тропака, а деякі постарше сиділи на призьбі і кругляли горілку. Тільки спитав я, де б мені заночувать, як всі загомоніли:

– Їдьте, – кажуть, – до Микити Леонтійовича, у його ночують всі проїжджі пани.

– А хто се Микита Леонтійович? – питаюсь.

– Се наш старенький дід, Корж, – забубоніло весело товариство, – той, що колись був січовиком.

– Ото ж і його садок, – озвались інші, показуючи на лісок понад річкою, – тамечки його й дворище.

Од’їхавши од шинку гонів зо два, з гори побачив я леваду Коржа. Просторий двір був застроєний хатами, коморами і повітками, і вся та будова, облитая ясним промінням сонця, виринала із-за темного лісу, оперезаного наоколо світлою, мов кришталь, річкою. Мій машталір, в’їхавши на двір, поминув мазанку і зупинив коней біля рубленої хати старосвітської будови, що вже літа гаразд-таки осадили її в землю. Тільки що я виліз з брички, як і Корж вийшов з хати мені назустріч. Біле, як молоко, волосся прикривало його високе чоло, з-під насуплених брів гостро поглядували карі очі, вуси були підстриженії Вид старого з первого погляду здавався похмурим і неволив до поваги: не дуже ще й погнули його десять десятків літ. Одягнутий він був у китайчатий синій жупанок, пістрьових штанях і обутий в габелкових черевиках.

– Здоров був, Микито Леонтійовичу! – почав я, вклонившись дідові. – Не сердься, що непрошений заїхав: всі, кого не питав, де б мені переночувать, знай до тебе направляють.

– Так, так, – одказав Корж усміхаючись, – всі пани, спасибі їм, їдучи через наше село, не минають мене.

А куди, паничу, бог несе?

– До Ненаситця, а далі в Капулівку і Покровське, подивиться на те місце, де були колись запорозькі коші.

– Ненаситець теперечки гарно грає, води чимало, є на що глянуть; а от де були коші і не розбереш, де що й було; забудовалось, вали поосідали і зрівнялись із землею.

– А все ж таки, дідусю, хоч глянути на те місце, де не один вік чесне товариство, лицарі, боронили святу віру і хрещений народ од бусурмана і захистили сі степи, де, спасибі їм, і ми теперечки живемо.

– Так, так; правда твоя, паничу! Хоч і ні на що подивиться, так є що згадать; частенько і сам туди їжджу; як глянеш та згадаєш, то неначе помолодшаєш. Сідай же, паничу, отутечки на ослоні: теперечки лучче надворі, ніж у хаті. А ти, – додав дід, глянувши на мого машталіра, – їдь до стайні, відпрягай коней, там тобі дадуть сіна і вівса.

Сівши, став я розглядувать стародавню хату; такої будови не доводилось мені бачить в наших степах. Вся хата була зложена з липових квадрових брусів, гладко витесаних, а навіконники і наличники на дверях з вирізками і зарубками, – неначе мережки на рушнику.

– А давно вже, – спитав я, – збудована ця хата?

– Та таки подавно, – одказав старий, – сто літ, коли ще й не більш. Будував її мій хрещений батько. Яків Омелянович Качалка, що був у Січі військовим старшиною-осавулом. Це ж його і зимовик; він мені достався в спадку після покійника, бо я був у його за рідного сина; він мене по сьомому році і в Січ до себе взяв, я йому і очі закрив.

– Звідкіля ж він тебе взяв?

– З Нових Кодаків; туди ще мій прадід Василь Жадан виселивсь з Гетьманщини, аж з Кобеляк. У його був син Тарас Жадан. Діда я добре пам’ятаю, бо як він на старості літ осліп, то я був у нього поводарем. І батько мій, по прізвищу вже не Жадан, а Таран, так, бачите, прозвали його запорожці, дуже здоровий був, там же в Нових Кодаках жив і маявся на світі сто і п’ятнадцять літ.

– Чим же вони промишляли?

– Пахарством, скотиною, бджолою, рибальством і звіриними шкурами. Тоді, та ще й за моєї пам’яті, на обох сторонах Дніпра була страшенна гущина, нетрі, в котрих кишіло звіру.

– А скільки тобі літ?

– Народився я в 1730 році, мая 30, так оце через кілька днів без чотирьох буде сто літ. Довгенько-таки бог держить на світі! Вже буде літ трохи не сорок, як і жінка моя Параска вмерла, пошли їй господи царство небесне!

– Велика в тебе сем’я?

– Слава богу, чимала-таки. Було в мене сім синів і чотири дочки, деякі повмирали, а теперечки з онуками і правнуками – душ їх з двадцятеро буде. Теперечки вони в мене і хазяїнують, і клопочуться; я знаю тільки мою пасіку, та й того добре не догляну: старий, нездужаювже, преклоняюся к землі, од нея же взят бих, і явє уже єсть, яко скоро в ню подобаєт мі возвратиться… От воно що!

– Так ти, діду, все знаєш, що тут діялось, як і край цей заселився?

– Як не знать! Все діялось на моїх очах: і кіш зруйнували, і Катеринослав будували, як і цариця шествувала по нашій Україні, як і Михайлівка населилась; бо я був тутечка осадчим і повіреним од громади за землі.

– Будь ласкав, діду, розкажи що-небудь, адже ж як твої уста склепляться навіки, то твоє слово ще житиме на світі: на старості і я буду розказувать, що од тебе чув, згадаємо старовину та й тебе з нею.

– Добре, паничу, розкажу, – сказав Корж вставаючи, – а теперечки вечір теплий, проходимось трохи, я тобі покажу мій садок і пасіку.

II

Сад Коржів розрісся по луговині, неначе ліс. Не було в йому розчищених доріжок, тільки вподовж до самої річки проміж високих лип, і ясенів, і густого чагарнику протоптана була стежка. Де на яких деревах неслись чорногузи. Пройшовши з гони, побачив я в стороні невеличке кладовище: на двох могилках стояли високі хрести, а на других – трохи менші.

– Хто тут спочиває? – спитав я.

– Моя мати, жінка, діти і онуки, – одказав Корж, схилившись до могилок.

Од кладовища повернули в праву руку і, продравшись крізь гущину, несподівано опинились біля високої огорожі.

– Це моя пасіка, – обізвався Корж, – одчиняючи хвірточку, – з одного рійка розроїлось їх більш, як сто колодок.

Пасіка була захищена і споряджена, як стародавні запорозькі: по плоту загорожа закутана була очеретом, посередині стояла капличка з образами святих Зосима і Саватія, а навкруги її витикались на тичках з трави рядками вулики, і де-не-де на світло-зеленій прогалині росли яблуні, груші і черешні, вкритії пахучим цвітом. Вечір був теплий, тихий: роботяща бджола ще гуділа між віттями в цвіту; соловейко висвистував, і здалека долітали веснянки слобожанських дівчат. Гарне було місце, дуже мені подобався цей затишок, і тепер, згадуючи його під хмурим північним небом, прояснились мої думи і заграло українське серце.

– Се моя пустинь, – сказав Корж, – тутечки я собі сиджу та згадую, що минуло та не вернеться; од того, чи воно лихо, чи добро, а здається однаковим.

– Чи давно уже, діду, – спитав я, – ти став хазяйнувать на сій леваді?

– Спитай у оцих дерев, вони тобі скажуть, бач, які товсті та високі; се ж я їх садив власними моїми руками; бо як достався мені цей зимовик, то, опріч тернів, нічогісінько тутечки не росло.

– А Михайлівка коли населилась?

– Після смерті вже Качалки; деякі переселились з Гетьманщини та й з наших-таки слобід чимало. Тоді звали ці новоселиці великими вольними хуторами, поки не послідував указ, щоб поруйнувать всі хутори, а хуторян повиводить на великі шляхи і там їх осадить, і щоб, крий боже, вольними хуторами не звать, а слободами і селами. Як почули хуторяни про сю чутку, от і прийшли до мене за порадою. "Що нам, – кажуть, – робити? Адже ж ми тутечки, – кажуть, – і

обгніздились, і колодязі покопали, і обсіялись; як стануть нас на шляхи переганять, то пропали й ми, загине й худобина наша!"

– А що ж, – кажу їм, – через наші ж хутори іде не абиякий шлях, та й землі ще чимало – є де селиться, так подамо прошеніє, щоб наші хутори перейменувалися в село або в слободу. – От і дали мені довіреність од обчества трьох сіл: Нових Кодаків, Дійовки і Сухачівки, бо найбільш виселилось з сих сіл. Так ото і подавав я в катеринославську казенну палату прошеніє, а палата і прислала до нас асесора Мартина Коваленка огледіть наші хутори; і як він зробив доношеніє, що місце сподобно для селенія, то палата утвердила і предписала указом Дійовському волосному правлінню "о безпрепятствінном населенії слобожан понад річкою Сухою Сурою". Після цього, як намножилось у нас переселенців, я знов подавав прошеніє і "о наіменованії наших хуторів селом чи слободою". Так казенна палата вдруге прислала того ж Мартина Коваленка. Приїхав він до мене і зібрав громаду. "А що, хлопці, — пита, – як будемо звать ваші хутори?" Одні кажуть: "Нехай буде Качалівка, по прізвищу осадчого Качалки". А другі: "Нехай Коржівка, по прізвищу нашого повіреного: він, кажуть, нас первий і до себе поприймав". Так я вже не схотів, кажу: "Не хочу я марної світової слави ні собі, ні моєму хрещеному батькові, вигадуйте яке-небудь інак прізвище". От Мартин Коваленко бачить, що між нами така незгода, і каже:

"Слухайте, панове громадо, нехай ваші хутори йменуються слободою Михайлівкою во ім’я народившогося великого князя Михайла Павловича!" Громада на це згодилась, а палата паки предписала указом: "Опубліковать всім волостям о названії наших вольних хуторів слободою Михайлівкою".

Скінчивши, старий спитав мене, чи не хочу я вернуться до хати.

– Ні, — одказав я, – тут так гарно, так легенько дихать, посидьмо ще трохи.

– Ну, сількісь, – пробубонів дід, – я тобі ще розкажу, яке нас лихо спіткало з сими панами, бодай їх!..

От ми й посідали на ослоні біля каплички, і старий так почав:

– Хвалити господа, все було так гарно, спокійно, як от… нечиста мати понаносила до нас тих панів, та й стали вони захоплювати наші землі. Петро Петрович Панчинський, секретар Кременчуцького губернського правлення, самоправно одмежував собі три тисячі десятин нашої землі і населив собі аж дві слободи; а Олексій Іванович Верминка – тисячу п’ятсот. Один захопив Сухую Суру, а другий – Мокру, та так приперли нас, михайлівців, кодачан і дійовців, що не було у нас ні водопою, ні паші для скотини; а мене – так і з хати вигнали: в моєму дворі вісім семей панських хрестян поселили. Не повіриш, паничу, яке лихо припало! Тоді ще вмерла у мене жінка, так мені довелось з сиротами блукать по чужих кутках.

Що тут на світі було робить? От ми і зібрали з трьох сіл одну громаду, поміркувались та й надумали – ви брать повіреного і доходить вже правди по судах. Бодай вже не довелось судиться ні одному доброму чоловікові. На сій раді в один голос, як вже я не одмовлявся, вибрали мене повіреним, не тільки за землі, а й за всі діла, які б там не трапились. Отож, як дали мені ту довіреність, я й почав клопотаться, од нижчих судів аж до вищих. Чого вже я не робив, як не побивався, скільки й кошту стратив, а все-таки нічого не вдіяв. Ну, вже й суди тоді були!

Не знаю, чи вони і теперечки такі, нехай їм абищо!.. Та вже, на наше щастя, государ Павло і прислав в Катеринослав

ревізорів Кушелева і Олексієва, – так я до них: от вони, спасибі їм, зараз і предписали губернському правленні дать нам пораду на основанії законів. Отаким-то побитом ми й оборонились од Панчинського: зараз-таки і зігнали дві його слободи з наших земель; а з Верминкою нічого не вдіяли, бо він на те рішення губернського правлення "апелював в сенат". Так от за сю Верминчину землю і за Кодацьку, що під город забрали, та й по питейному одкупу посилав я до царя два прошенія. Два роки ждали указу, та й не діждались! Нічого робить, треба було самому їхать у Москву та Петербург. Важко фукать ту правду по цих великих городах і вам – панам. Натерпишся і наплачешся, поки її знайдеш, коли-то ще й знайдеш, – а то ж мені, простому чоловікові, не дуже ще й письменному, гірко доводилось! Та вже милосердний бог не покинув нас і там…

Приїхавши у Москву, зараз подав я прошеніє в департамент сенату. Заглянули у моє прошеніє і звеліли мені, щоб я через тиждень навідався. Прийшов я через тиждень, от знов велено прийти через тиждень, – та так і почали тижнівками годувать; воно б, мовляв, і добре, бо прохарчивсь – нічого вже й їсти, так цими ж московськими тижнями і мухи не нагодуєш. Та вже що помогло, ніяк, паничу, і не вгадаєш: сміх, та й тільки!..

З нудьги було вештався я по місту: до Кремля піду, розглядую ті ворота, що неначе церкви побудовано, дивлюсь на ті дива, на цар-колокол, що як улізеш у його, то неначе в клуні опинишся, на царицю, чи пак на царя-пушку, що витріщилась на тебе, мов те жлукто. Правдиві дива! Скільки на них кошту стратили, а дзвін не дзвонить і пушка не стріля!.. Однак думаю собі: як вернусь додому та стану своїм розказувать про сі дива, то щоб ще не завдали мені брехні, візьму, думаю, мотузок та й виміряю і дзвін, і гармату. Тільки розгріб сніг біля гармати та став мірять, аж дивлюсь – біжать до мене з абахти два москалі. "А що ти робиш?" – питають. "Хіба не бачите, – кажу, – гармату вимірюю". – "Как ти смів, сякий-такий, – гукнули на мене по-

московськи, – казенну пушку вимірювать!" – "Вона ж, – кажу, – од цього не поменшає!" – "Брешеш, – закричали, – ти што-то хатєл з царською пушкою сдєлать, ступай на абахту!" Вхопили мене під руки та й повели. "Не турбуйтесь, – кажу, – люди добрі, мене вести: невеликий я пан – і сам піду!" Привели до вартового офіцера, а він і пита: "Що ти з пушкой дєлал?" – "Міряв", – кажу. – "На что?" – пита. Розказав йому нащо; не йме віри. "Врьош, – каже, – ти што-небудь недоброє замишлял, признавайся!" – "Нічого, – кажу, – ні признаваться, ні вигадувать, з такою махиною нічого не вдієш, хіба тільки зміряєш". Так що вже йому не казав, все своє товче: "Врьош" та й "врьош". Обридло мені з ним балакать, от я йому й кажу: "Коли ви такі розумні, що вас ніяк не обдуриш, то нічого робить, треба вже признаться: "Хотів, – кажу, – вкрасти вашу пушку, так вимірював, чи влізе вона мені в кишеню". Деякі москалі, слухаючи, стиха усміхнулись, а офіцер розсердився, аж зашарівся з досади – облизня, бачиш, піймав. Далі насупився та й каже: "Ну, галубчик, не прогнєвайсь, я тебе не одпущу з абахти, поки не прийде діжурний". – "Спасибі вам, – кажу, – за вашу ласку; тутечки тепло і весело: багацько людей, а я січовик, звик з людьми жить".

Увечері прийшов діжурний, ще молодий, а вже прем’єр-майор, щось таке – чи грап чи князь; зараз став мене розпитувать. Бачу, що цей розумніший од вартового. Зараз спитав: відкіля, за чим, чи є в мене бумаги? Показав йому мої бумаги – "довіреность, свідетельство" – та й розказав, як важко мені шукать тутечка тієї правди і яке моє гірке життя в Москві. От він вийняв з кишені записну книжку, записав моє прізвище, по якому ділу приїхав та й каже: "Мій дядінька сенатором, так я його попрошу об твоєму ділі". – "Будьте ласкаві, — бог вас за це не оставить!" Звелів мене випустить. Подякував я його, та, правду казати, і в голові собі не клав, щоб з цих обіцянок вийшло що путяще.

На четвертий день після сього навідався я в сенат; тільки що вгляділи мене писарчуки, так і загомоніли: "Прийшов той запорожець, що намірявсь цар-пушку вкрасти і в кишеню сховать!" Вхопили мене за руки та й ввели в просторий покій, де пишуть; далі один постарше і гука: "Ведіть його в присутствіє!" Бачу, такий вже приказ їм був. Ввійшов я в те присутствіє, дивлюсь – самі генерали, в кавалеріях, в хрестах, в звіздах… Як побачили мене, так всі і зареготали. "Маладєц казак, – кажуть, – хатєл цар-пушку вкрасті; в карман спрятать!" – "Так не дали ж москалі, — кажу, – кріпко пильнують, бодай їх!" Багато дечого вигадував їм; шуткували, сміялись; далі один підступив до мене та й каже: "Племенник мій говорив мені про твоє діло, так я розсматривав оноє, воно справедливе і не сьогодні так завтра буде рішено в твою пользу". – "Пошли вам, господи, за те щастя і здоров’я, – кажу, – та спасибі і цар-пушці, нехай вона царствує; без неї тутечки в Москві, може б, мене і лунь вхопив". Отсією ж то цар-пушкою встрелили і Верминку: сенат звелів одібрать і од його загарбану од нас землю.

Після сього поїхав я в Петербург клопотаться за Кодацьку землю і за винний одкуп. Приїхавши, пішов я до царського докладчика Муравйова; от він, спасибі йому, звелів познаходить мої прошенія, що я ще позаторік подав на височаише імя, доложив государеві, а государ звелів сенатові рішить наше діло не в очередь. От сенат присудив кодачанам жить на городській землі з тими привілеями, які має земство; об чім предписано воєнному губернаторові, дюкові Рішельєві, а мені видали до рук копію, щоб з нею явився я до катеринославського губернатора Герта. І винний одкуп не вдержався б, так опізнились – поробили вже контракти з одкупщиками. Отак-то при помощі божій повершив я громадську управу і повернувся додому со славою велією. І досі цінують мені слобожани, а може, і після моєї смерті, коли – то ще не забудуть, згадають мене добрим словом.

III

Зовсім смерклось, як ми вернулись з саду. Біля дверей Коржевої хати вийшла до нас назустріч дівчина-підліток з каганцем, щоб посвітить і провести через темні сіни.

– Се ти, Зінько? – спитав старий.

– Я, діду, – одказала дівчинка.

– Се моя правнука, – сказав Корж, повертаючись до мене, – гарна вона у мене дитина, так, на лихо собі, за кохалась у рудого москаля!

Зінька надула губки і пробелькотіла:

– От вже і почали!..

– Чорти принесли москаля з коробкою, – не спиняючись казав Корж, – а в тій пузатій коробці чого не було: і стьожки, і сережки, і хрестики…

– Та й ідіть вже, – пробубоніла Зінька, почервонівши і нахмурившись, – не обридне вам усе одно вигадувать?

А старий своє:

– Так отой москаль, кажу, й подарував моїй Зіньці перстеньок, а вона і взяла. Ну, скажи, паничу, чи взяла б таки вона той перстеньок, коли б не закохалась в того москаля!..

– Я вже і перстеньок той закинула, – одказала Зінька крізь сльози, – а вони все згадують про того москаля, цур йому, пек йому!

– А не брешеш?

– Єй же богу, закинула!

– Ну світи ж, світи, коли закинула, – бубонів старий, переступаючи поріг. Здавалось, ніби й жартував Корж, однак видко було, що тим сміхом корив він Зіньку за те, що вона прийняла подарунок од чужого чоловіка. Такий, бачите, звичай на Україні; насміхаючись, направляють на все добре чоловіка, щоб вийшло по приказці: "З посміхів люди бувають".

Весело стало на душі, як, ввійшовши в хату, глянув я на старосвітський захисток; так в ньому було хороше, чисто, і гарно, і до ладу прибрано. Стіни вимиті, вишарувані, неначе сього року збудовані, а стеля вибілена крейдою з чорними мережками по краях. Од кахляної грубки до другої стіни йшла з вирізками і горорізьбою перегородка і одгороджувала хату од кімнати. В кутньому вуглі стояв кіот з образами в срібних позолочених шатах; перед кіотом висіли лампадки, писанки і з крашеної бумаги пороблені голубці; а із-за кіоту виглядували чорнобривчики, васильки і канупер. Опріч образів висіли ще на стінах деякі куншти: два козаки тягаються за чуби, а внизу підписано: "Два дурні б’ються, а третій дивиться". Запорожець, підгорнувши ноги, виграє на бандурі, а біля його стоїть, насторочивши вуха, прив’язаний до дуба кінь, ніби слуха ту музику; під кунштиком виписана знакомита пісня:

Коли не сплю, то воші б’ю,

А все не гуляю.

Лави і над ними стіни були вкриті коцом, стіл засланий тонкою скатертю, а в другім кутку стояла постеля – наготові для проїжджих панів. З хати повів мене старий в кімнату, де була у його опочивальня. Тут понад ліжком на стіні висіли шаблі, ятагани, кинджали, рушниці, гвинтівки і набористе сідло, оковане сріблом, з вицвяхованою бляшками уздечкою.

– Тутечки найбільш зброя мого хрещеного батька, – сказав Корж, – це його й сідло, а моєї небагацько. Покійник був дуже великий охотник до броні.

Повернувшись в хату і оглядуючи, що в неї було, я; примітива біля кіоту висіла в рамці якась грамота. Підійшовши, я прочитав: це був патент на чин прем’єр-майорові Качалову.

– Хто це такий Качалов? – спитав я.

– Це ж мій хрещений батько Качалка, – одказав Корж, засміявшись. – Так, бачиш, перехрестили його москалі. Старий, було шуткуючи, звав сам себе: "Примір маляр Відієрв"[2]. Це вже в його трете прізвище, не знаю, було перше, а в коші прозвали його Качалкою.

– За що ж прозвали його Качалкою?

– Бачиш, пом’ялись у хрещеного батька жупани, так він, щоб розгладжувать їх, і зробив качалку, а козаки і підгледіли та й самого прозвали Качалкою. Наші запорожці були народ веселий, сказано – вольний: любили і жарти, і сміхи; ледве, було, підстережуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь, от він вже і палій; не проворний – черепаха; малого на сміх прозвуть – махина, а здоровенного – малюта. І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з

товаришами з Нових Кодаків у кіш; проїжджаючи біля могили Чортомлик, недалечко од коша, де теперечки Покрівська слобода, схотілось нам з неї глянуть на кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходить по стежці, а я змолоду був дуже швидкий – і метнувся навпростець; як посковзнувсь, – трава, бач, присхла, так слизька, – та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене товариші і прозвали Коржем, Приїхавши, розказали козакам і хрещеному батькові, так він і каже: "Та нехай буде і Корж; що ти будеш, сину, робить, коли тут така поведенція; терпи, хлопче – будеш козаком, а з козака зробишся і отаманом: з посміху люди бувають!"

– Де віку доживав твій хрещений батько, як зруйнували кіш?

– У сім же зимовику, тут він і вмер. Вже старим сюди приїхав, більш як шістдесят літ був січовиком; літ вже йому вісімдесят було, коли не більш, а сяде, було, на коня, то земля під ним горить. Жив він сто і один рік, і після смерті ніхто не згадав його недобрим словом; добрий був чоловік, нехай над ним пером земля лежить!

Він мене і на розум наводив, і оженив, і худобою наділив…

– Де його поховали?

– В Нових Кодаках на цвинтарі.

– Звідкіля він був родом?

– Бог його зна; ніколи нікому не казав, та й не любив, щоб про те розпитували. Так, було, чуємо, деколи розказував про Почаїв, Камінець, Київ; мабуть, і сам був з того краю. А прийшов

він в кіш після шведської невзгоди, був в Алешках і вештався по Туреччині, бо тоді протурили запорожців ік кам’яному базару[3].

Отак розмовляли, поки не прийшла Зінька, а з нею і її мати, і не принесли нам вечерять. Старий тільки вгледів Зіньку, зараз і почав її корить тим москалем, так що бідна дівчинка од тих смішок аж заплакала.

– Годі вже, діду, – озвався я, – не займай її, вона ж закинула той перстеньок!

– Так сердиться ж, матері її ковінька! – одказав Корж. – У нас в Січі такий був звичай: дратують чоловіка, поки сам з себе не стане кепкувать, от тоді вже і розумний. Це вже така у нас, запорожців, натура, не кепкувать з чоловіка, а тільки дратувать його. Було, як іде січовик через слободу, то вже здалека його чутно. Штурха палицею попід тином, а собаки на його, як на вовка, і брешуть, і скиглять; углядів – хлоп’я що-небудь їсть, от він у його і одійме, то воно і заголосить; стрінеться з чоловіком, коли добре убраний, у новому, то шпурля в його або тванюкою, або сміттям, та й заведуться. Не займе тільки молодиці або дівчини. Доставалось і мені, грішному, і мене доволі дратували, поки не вимуштрували, був і на послушанії в коші і при курені, і в сьому курені, і в сьому зимовику.

– Яке ж це послушаніє було?

– Таке: що скажуть, те й роби, в огонь, у воду лізь, коли звелять; дадуть тобі шматок хліба та заборонять їсти, то з голоду опухни, а хліба того й не покуштуй. І таке ще було, се і мій хрещений батько робив зо мною, як я ще був пахолком. Було, порозсипає дукати, таляри, буцімто погубив, а я стану підмітать курінь, позбираю та й оддам йому, то він і перелічить, бачить, що всі, не хапнув ні одного, от він і погладить мене по

голівці та й скаже: "Микитасю, буде з тебе чесна людина!.." Як вже я виріс, то хрещений батько всю свою худобу на мої руки здав, було, й каже: "Бери собі, Микитасю, скільки хочеш грошей, на біса вони мені!" А я і копійкою не покористуюсь: і одягнутий, обутий, не голодний – на біса і мені ті гроші!

Після вечері я спитав старого, де б мені знайти такого чоловіка, щоб провів мене до Ненаситця і в Капулівку. Корж помізкував трохи та й каже:

– Не треба шукать, паничу, я з тобою поїду. Тутечки, в Михайлівці нема такого чоловіка, щоб так тебе провів і все б тобі до ладу розказав, як я. Та воно і для мене добре. Трошки провітрюсь та й до Нікопольського попа заїду, є в мене до його діло.

Я подякував старого за його ласку і, пожегнавши один одного на добраніч, полягали спати.

IV

Старий розбудив мене до схід сонця.

– Вставай, паничу, – гукав він з кімнати, стукаючи по перегородці, — треба нам зарання вибраться, щоб ще загоді доплить до Капулівки і оглядіть стародавній кіш.

Я мерщій одягся, напоїв Коржа своїм чаєм, а тим часом запрягли коней, сіли та й заторохтіли скільки видко. Од Михайлівки до Ненаситця буде верстов з п’ятнадцять. Дорогою ми розговорились про населення сієї України, і старий став розказувать, як будували Катеринослав.

– За давніх часів Запорозької Січі, — почав він, – Катеринослав має вже четверте назвисько. Перше було Половиця[4], друге – Катеринослав, третє – Новоросійськ, а четверте – знов Катеринослав. Як зайшли ще у сю Україну мої діди, то в тій Половиці були вже зимовики, а за моєї пам’яті стояло шість хат; жили там: козак Крошка, запорожець Антін Токар і Лазар Глоба. Крошка мав хату, де теперечки гімназія, Токар – де дом-штаб лікаря Роде[5], а Глоба жив на тім місці, де руїни палацу Потьомкіна світлішого[6] і казенний сад, тільки хата його була внизу над Дніпром, під скелею. Тамечки у його й млини були[7]; один саджений на камінням, а другий – байдачний, задля валюшей. З Глобою жив ще другий козак жонатий, Іван Каплун. Отут же була і власна моя хата, опріч сієї Михайлівської, і ми, три сім’ї, проживали вкупі під одною стріхою кілька літ, бо хата була простора і на дві половини. На тих самих печищах, де ми жили, теперечки, збудована каравульня задля сторожів, що приглядають за казенним садом. Цей Глоба, що розказую, був нежонатий і виселився сюди з Нових Кодаків з п’ятнадцятьма душами кравців, бо промишляв кравецтвом. Любив він і садки розводить; ми з ним удвох всю гору, де теперечки казенний сад, позасаджували деревами. Опріч сього місця, Глоба одмежував собі ще чимало землі біля озера, де теперечки суконна фабрика[8], та, засадивши ще стільки, примежував і розвів навдивовижу сад. Там його, як вмер, і поховали: а жив він більш, як сто літ. І досі у тім саду (теперечки і сей казенний) стоїть кам’яний стовп на могилці небіжчика[9]. Як же звали ще трьох козаків, що жили зимовиками по сусідству біля нас, сього вже не згадаю – забув.

– З чого ж прозвали, – спитав я, – ваші зимовники Половицею?

– От з чого: ще за моєї пам’яті од Нових Кодаків аж до Старих[10] вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками, а проміж тії зарослі на полянах і

пролісках росла висока трава і ніколи не косилась, бо людей тоді було небагацько, та й зими були сирітські: за всю зиму, було, і місяця не годуєш скотини сіном. Так з того: на сих пролісках росло дуже багато полуниць; було, як поспіють та проїдем повозкою через ті поляни, то обіддя на колесах зробляться мокрі і так почервоніють, неначе обшиті червоним сап’яном. Од сих-то полуниць за давніх ще часів в Січі це місце й прозвали Половицею. Так звалось воно й після того, як зруйнували кіш, та вже як з Кременчука перевели губерню в Половицю і перейменували в Новоросійську, то ця Половиця взяла верх над городом Новоросійськом, що був збудований на другім боці Дніпра при усті річки Самари, де теперечки Горинь[11]. Новоросійськ на тім місці недовго зоставався, бо одного року, не пам’ятаю якого, як піднялась весною на Дніпрі і Самарі вода, так залило і затопило увесь город. З того-то припадку вищі присутственні міста "возвратились вспять" в Кременчук, а нижчі суди – уїзний, земський і поліція – "не боясь воднаго єстества, аки на крилах", перелетіли по Самарі в Новоселицю, ту, що колись за Січі звали Самарою, а по учрежденіЇ губерні перейменували в Новомосковське. Так, кажу, Половиця наша звалась Половицею аж до самого пришествія цариці в нашу Україну 1786 року[12] і до заложення города Катеринослава.

– Що ж тоді сталось з вашими зимовиками?

– Всіх нас протурили до чортів; покидали ми і свої хати, і садки, що порозводили. Як стали будувать дворець світлішого, се вже було після проїзду цариці, то почали його спершу, де теперечки шпиталь, а далі велено поставить, де й теперечки стоїть; так, кажу, як стали розмірять хундамент, то на тім місці був у мене посіяний ячмінь, так не дали мені й зібрать і того ячменю – увесь витолочили. Губернатор призвав усіх нас, половчан, і заявив нам, що ми маємо право селиться де схочемо. От найбільша часть виселилась в Сухачівку, а другі – в

Мандриківку; тамечки тоді сидів зимовиком козак Мандрика од того і слободу прозвали Мандриківкою.

– Хто тоді був в Катеринославі губернатором?

– Синельников, а після його – Селецький.

– Де ж вони жили?

– В тім домі, де теперечки архієрей живе, бо той дом був казенний і стояв ще до пришествія цариці.

– Чи був світліший в Катеринославі після того, як збудували йому дворець?

– Ні, не був, та казна-навіщо його і збудували, а скільки ж то стратили кошту! Цеглу возили на байдаках аж з Києва; а як цариця прислала для новостроющогося собору панікадила і занавіси, то, бачив я, висіли вони в дворці світлішого. Думали, що приїде. Тоді, як на те ж, ще і німців понаїздило досточортів, тих інженерів, що порались біля Ненаситця, та й не довели діла до ладу.

– А що, тоді більш було в Дніпрі води, як теперечки?

– Е, тоді весело було й глянуть на наш Дніпро!

Як же стали рвать пороги порохом – хотіли, бач, про чистить прірву в Ненаситці задля байдаків – та як про рвали вікову божу греблю, так наш сердешний Дніпро обмілів, ні на що звівся. Од цього і Кодацький поріг виявивсь, а то не було його й видко. Тоді ще й наші кам’янські лоцмани казали тим німцям, що так воно буде, так не дали віри, скажені, простим людям. Не

доїжджаючи кілька верстов до Синельникової слободи, чутно вже було, як шумів і гуркотів Ненаситець.

– Чи чуєш, паничу, – спитав Корж, глянувши на мене і усміхаючись, – озивається?

– Як не чуть! – одвітив я, а серце так і затукотіло, як з грудей не вискочить.

Перехопившись через гору, здалека побачили ми Ненаситець. Через гребінь скель, неначе біла грива, перекидалась хвиля і котилась з гори по каменюках, а до неба підіймалась хмара пари, як куриво од великого пожарища.

V

Приїхавши в Синельникову слободу, ми одіслали бричку на постоялий двір, а самі пішли ік Дніпру, щоб глянуть на Ненаситець з тієї скелі, з котрої дивилась на його цариця. Виткнувшись із-за гори, разом кинувся мені в вічі увесь Ненаситець. Мій боже милий!.. Де взять слів і красок, щоб списать твої чудеса?.. Од гори до гори на півтори верстви вподовж загатив господь Дніпро грудами кам’яних скель. Повитикались ті скелі з водної глибини і стирчать, неначе вартова сторожа, а через них з височенного перекату скатертю переливається широкий пласт кришталевої лави, рине, пада, розбивається і люто, скажено біжить через десятки кам’яних перекатів, гуде, гримить, хряпа, клекотить і виє на сто голосів. Хвиля обганя хвилю, випручуються, стрибають через кам’яні гори, б’ються, киплять, розсипаються шмарагдом і яхонтом і висвічуються веселкою.

Того дня пропускали через пороги шість барок і чотири плоти. Дивлячись, як вони проходять, холоне на душі; в грудях

спирається дух. На середині Ненаситця, проміж двох високих скель, проходять судна. От виявиться барка, здалека здається вона неначе човник і пада сторч в глибиню, – щезне, біжить десь там під водою, вихопиться і знов пірне, тріщить і стогне. Оком не змигнеш, як вже вона й промчалась по дванадцятьох перекатах і, як стріла з лука, вилітає на тиху воду. Люди на барці падають навколішки і, простягаючи до неба руки, дякують бога за спасеніє, а далі, чуєм, вже й озиваються веселою піснею, і байдуже їм, що другі за ними борються ще з смертю і гадки не мають, чи помилує-то їх господь. Правдива чоловіча натура: аби нам було добре!

Suave, mari, magno turbantibus aequora ventis.

Eterra magnum alterius spektare laboreum[13].

Лукрецій

Барки щасливо пройшли через Ненаситець, а один із плотів, збившись з бистрини (фарватеру), трапив між каміння, і тисячі колодок в лікоть завтовшки потрощило і розметало на дрібні тріски.

Як пройшли барки і плоти, старий показав мені на дві стопи, висічені на тій скелі, з котрої ми дивились.

– Отутечки, – сказав він, – на сім самім місці, стояла цариця і дивилась, як її флотилія проходила через Ненаситець.

– Хіба і ти був тоді тутечки? – спитав я.

– Як же; я був в Нових Кодаках, де вона з тиждень жила, і при заложенії собору.

Ми посідали на скелі, щоб подивиться ще на боже чудо, і я попрохав Коржа розказать мені про путешествіє цариці по нашій Україні. Старий згодився і так почав своє оповідання:

"Боже мій милостивий, як згадаєш, що тоді діялось, як почули о шествії цариці в Гетьманщину і нашу Україну! Де тільки назначені були перепочинки, побудували двірці; по всіх трахтах, де вона проїжджала, порозкопували гори, гатили гаті, греблі; де ліси і гущі – прорублювали просіки. По обидві сторони шляху поробили земляні насипи, в Гетьманщині звали їх брильками, і на них понасаджували дерева. Було, як глянеш на ту сторону, то неначе куншт який – так гарно! І теперечки ще деякі дерева позоставались і поросли товсті і високі. В тутешній же Україні, в Катеринославській і Херсонській губернії, по достатку каменю поставили високі милі[14] одна од одної на десять верстов; і теперечки по трахту на Херсон деякі ще стоять і зовуть їх Потьомкінські пам’ятки, бо по його приказу збудовані. Цариця виїхала з Петербурга 1785 року[15] і по білоруському тракту приїхала в богоспасаємий град Київ. Тут вона поклонялась святині і святим угодникам, оглядувала всі стародавності і околиці городськії і в Києві ж соїзволила перезимувать. В нашій Україні теж було все наготові прийнять царицю. По указу Кременчуцького губернського правленія, даному на ім’я новокодацького городничого Василя Ілліча Шостака, збудували в Нових Кодаках дворець, та як стали приставники його окурювать та й спалили. По доношенію о сем цариця повеліла розібрать той дворець, що ставили біля Орелі, в м. Царичанці, і перевести його в Нові Кодаки, бо цариця передумала вже їхать на Царичанку, а схотілось їй спуститися до нас водою по Дніпру. Однак од великих бур і непогоди не доплила вона до Нових Кодаків, а вийшла на берег повище Романкової, проти слободи Сошина, і в Нові Кодаки приїхала вже в кареті з римським імператором і Потьомкіним. Римському ж імператорові одвели кватиру у попа, отця Кіндрата, і досі сей дім стоїть, а Потьомкін остався в дворці в особливих покоях.

Цариця прожила в Нових Кодаках більш тижня, дожидаючись своєї свити і флотилії, тим часом їздила в Половицю і оглядувала околиці. По повеленію ж цариці, в Нових Кодаках була збудована висока, як дзвіниця, башта для причалу суден і розмальована квітами; а щоб було по чому пройти до самого берега, зроблен був місток сажнів три завдовжки. Як прийшла флотилія та покидала якорі, то так і вкрили Дніпро. З гори гарно було на них дивиться, на всіх суднах порозпускали флаги, корогви і знамена. Як донесли цариці, що флотилія зібралась, от зараз вона й повеліла Потьомкінові розпитать старокодацьких і кам’янських лоцманів, чи можна провести флотилію через пороги. Оглядїли лоцмани флотилію і донесли Потьомкінові, що ні одно судно через пороги не пройде, бо з довгими дуже деменами[16], бач, дуже глибоко в воді сидять, і прохали, щоб замість їх поприроблювать стерни або опачини[17]. Як попереробльовали, то цариця сама схотіла подивиться на ті стерни і звеліла світлішому, щоб її фрегат підвели до башти. Як підвели, вона й приїхала в кареті з римським імператором і, огледівши башту, пройшла у ворота по мостику до самого фрегата. Цариця не няла віри, щоб такою невеличкою лопаткою можна було управить, і звеліла рушить фрегатам в дорогу. Зараз одчалили і стали ворочать сюди й туди і знов до башти підплили. Цариця дуже дивувалась, як вони знатно правлять, і приказала Потьомкінові записать, хто між лоцманами найстарший. А тоді у лоцманів отаманом був Мойсей Іванович Півторацький з Кам’янки, а товаришем у нього – Непокритенко з Старих Кодаків. Так у той день, як закладували на горі соборну церкву, цариця і повеліла флотилії рушить ік порогам.

А заложеніє собору "сице совершилось": цариця з свитою з Нових Кодаків шествувала в каретах до похідної церкви. Преосвященний Амвросій совершав службу, і мене сподобив бог там бути, стояв посередині біля півчих. Цариця приїхала з імператором римським і французьким послом Сегюром.

Потьомкін висадив її з карети і звів по ступеньках в церкву, бо палатка була на аршин вкопана в землю і вислана дорогими килимами. Цариця ввійшла в церкву з фрейлінами, душ їх, мабуть, з дванадцять, а римський імператор тільки заглянув і пішов з світлішим і генералами на місто заложенія собору. Проча ж свита і велике множество народу всякого чину і звання стояли навколо палатки; не тільки з нашої околиці позбирались, та ще й за сто верстов понаїздило і панів, і мирян ради сугубої причини: подивиться на заложеніє собору і "зріти" великую царицю. Як скінчилась служба божа, преосвященний підніс цариці хрест; от вона, приложившись, вклонилась на обидві сторони і пішла з процесією на те місце, де закладувався собор, в сопровожденії світлішого, бо під кінець служби прийшов і він в церкву. Хундаменту тоді ще не викопали, а наскоро порозчищали тільки доріжки, канави вже покопали після проїзду цариці, тільки там, де долженствував бути престол, викопали велику яму наподобіє склепу в сажень глибиною і в два – завширшки, з східцями, висланими килимами. В самім склепу була зроблена пічурка, ніби шухлядка, для положенія царської грамоти, вирізаної на золотій дскє. Процесія спершу рушила од полудня, а там повернула на восход сонця і, вийшовши на середину розчищеного місця, так і пішла аж до самого склепу. Преосвященний, ідучи з хрестом, окропив по обидві сторони свяченою водою і, дошедши до уготованого місця, спустивсь в склеп, а за ним – цариця, римський імператор і світліший. Преосвященний, совершивши церковноє славословіе по чиноположенію, прочитав молитву і освятив грамоту окропленієм. Далі цариця перехрестилась на восток сонця, узяла грамоту і сховала її в "уготованную" пічурку та ще й приложила золотих і срібних грошей, незвісно скільки, а бачив, туди ж їх положила, куди і грамоту. Поки се діялось, півчі співали многолєтіе цариці, а потім грала полкова музика і палили з гармат, а тим часом камінщики духом замурували склеп і зверху поставили кам’яний хрест. Цариця не одійшла,

поки не скінчили всього як треба. Отак-то освятили і заложили собор о дванадцятьох престолах во ім’я св. преображенія господня. В той же день і час Половиця од уст самої цариці найменувалась Катеринославом в честь і во славу великої Катерини, і повелено було іменним указом того же року Кременчуцькую губерню[18]’ перевести в Половицю і найменувать Катеринославською губернею.

Теперечки треба ще тобі, паничу, розказать от що. Був тоді в Кременчуці купець Фалієв, може, чув про його, багатир на все царство. Розжився він, поставляючи на в армію прав’янт і винними одкупами, бо держав одкуп в Москві, Малоросії і Новоросії. Опріч сього були у його фабрики, і заводи: чавунні, селітряні і порохові. Так оцей-то, кажу, Фалієв, по совіту світлішого, ще до приїзду цариці в Нові Кодаки настроїв по всій горі, до архієрейського дому аж за богадільню, похідних палаток, неначе домики, і дуже гарно порозмальовував і убрав їх. Потьомкін думав, що цариця після заложенія собору буде в тих домиках кушать і спочивать; однак цариця тільки на них глянула, а не згодилась в них гостить, бо звеліла флотилії рушать к Ненаситцю, так квапилась туди, щоб подивиться, як судна будуть проходить через пороги. К Ненаситцю приїхала вона ще заздалегідь, і, поки флотилія підпливала, цариця обідала і трохи спочила. Як же зблизилась ік порогам, цариця приїхала до сього берега і з сієї скелі саме на тім місці, де повирубувані стопи, стояла і дивилась, а біля неї стояли римський імператор і Потьомкін. Спершу спустили через поріг царицин фрегат, котрим правив сам Півторацький. Як шубовснувся той фрегат в глибиню, як затріщав, дуже-таки величенький був, так і покрила його вода, неначе на той світ провалився, а цариці здалось, буцім він з людьми зовсім потонув, от вона й крикнула і очі закрила руками. Коли дивимось: разом вирнув, і понесло його, як по східцях, а світліший як гукне: "Спасьон, спасьон!" От цариця глянула і дуже зраділа, не так за свій фрегат, як за людей, що не

потонули. За ними вже й другі, менші судна пройшли, і як Потьомкін доніс цариці, що вся флотилія невредимо пройшла через пороги і стоїть біля пристані, то цариця звеліла представить їй того лоцмана, що правив її фрегатом. Як привели, вона його пита: "Чи ти, Півторацький, отаман над лоцманами?" А Півторацький упав перед нею на коліна та й каже: "Я!" А цариця: "Жалую ж, – каже, – тебе за твою вірну службу поручником!" А далі й пита: "Є в тебе діти?" – "Є, — одказав Півторацький, – син по тринадцятому році". – "Так і сина твого, – каже цариця, – жалую прапорщиком!" Обіщала і грамоти прислать на чини, і дворянство їм і їхньому потомству. Наградила щедрою десницею і других: рульовим дала по три дубельтові червінці, а простим лоцманам по одному.

– До котрого ж місця, – спитав я, – плила цариця по Дніпру і де висадилась?

– До Херсона, а звідтіля поїхала вже в Крим сухою путтю.

Після сього оповідання вернулись ми на постоялий двір, одправили бричку з кіньми в Нікополь, а самі, пообідавши, найняли дуб о чотирьох веслах з рулевим та й поплили в Купалівку, де колись був Батарьов кіш.

VI

Вибравшись на бистриню, наш дуб помчало за водою, як на крилу вітренню. Правий бік Дніпра, окутий скелями і вкритий одвічним лісом, неначе біг до нас назустріч, а лівий, рівний і пологий, як рута зеленів, одмічаючись од блакитної річки піщаною полосою, мов жовтою стьожкою. Глянувши на предивенну Дніпрову уроду, весело стало на серці і вияснилось на душі, як ясно було тоді на небі і округи нас. Але старий

дививсь якось похмуро: його чоло обізначалось якимсь смутком.

– Діду, – озвався я, – чого се так ти задумавсь? Глянь, як округи нас гарно!

Корж підняв голову, озирнувсь і тихо промовив:

– Гарно, паничу, гарно, та не первина мені бачить; повештався я тутечки чимало на своєму віку; колись обидва береги були наші, запорозькі! – додав він смутно і схилив на груди свою голову.

– Що у вас розказують про стародавніх запорожців? Відкіля вони взялись і коли тутечки осадились?

– Коли і як у сих краях Січ осадилась, не скажу, а давно, дуже давно, бо як мої предки прийшли у цю Україну, то вже вона, та Січ, була. Чув же я од мого діда і батька та і од других старих людей, що січовики ще за старожитних часів прозивались козарами; а од того, що осадились понад Дніпром нижче порогів, гетьман Хмельницький прозвав їх запорожцями. І хоч вони й жили під державою московською за часів Петра Великого, а в своїх розпорядках урядкувались од гетьманів. Хмельницький же, поставлений од царя замість Мазепи[19], знаходився тоді в Гетьманщині і орудував усім краєм і козаками. Землями ж наділив запорожців ще польський король, а землі тієї у нас таки немало було, хоч би з яке царство.

– А ти пам’ятаєш, які тоді землі належали до Січі?

– Як же, усюди доводилось бувать: не раз вештався по них, розвозячи по паланках прикази та ордери. А було де і розгулятися: землі наші на полудень простягались од Буга аж

по Случ, а вниз по Дніпру до великого лиману, де теперечки Херсон і Миколаїв. На полуніч уверх по Дніпру до ріки Орелі, що впада в Дніпр біля м. Китай-города (за Ореллю вже починалась Гетьманщина). На схід сонця – од ріки Конки – знов було наше аж до донських козаків і кримських ногайців.

– Чи до зруйнування коша багацько було у вас слобід і зимовиків?

– Ні, небагацько, ось які тільки й були. Почнем вгору по Дніпру:

1. Старі Кодаки – саме най стародавніше селеніе; воно стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про його старі люди. Старий Кодак був колись городом і належав до польської Корони, в ньому була і побережна кріпость, обведеная глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видко ті вали і канави[20]. В тій кріпості проживав тоді лядський князьок, ніби гершт який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру до турецької – понад великим лиманом. Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом, і, осадившись по тім боці Дніпра, на полунощ восточную, близенько присусідились ік тому польському князькові. Кошовий Герман, побачивши, що для його люду тутечки мало простору, та ще маючи деякі і другі заміри, розділив своє військо на три часті: першу зоставив на цім же місці по сусідству з князьком, другу опоселив за Доном, а третю, – п’ятнадцять тисяч, – одібравши найзавзятіших, пішов з ними в Сибір, і всю ту дику пустиню при помощі божієй завоював і підбив під державу руську. Так од цих-то козар, що зоставив Герман біля дніпровських порогів, народились і всі приснославні запорожці[21]. Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, от запорожці і стали

прохать польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі кодацького князька. Польський король приклонився на їхнє прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на другі землі, а запорожцям по їх малоземелію одступили свою шляхетну дідичню. Так лядський старшина, що жив в Кодаці з князьком, одібравши той указ, і притаївся з ним: бач, не хотілось віддавать кревної дідовщини; запорожці сугубою докукою та й приневолили короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило і ляхам, і січовикам по приказці: "Не займай чужого – свого не стратиш". Так, кажу, і ляпнув от яке слово: "Попужніть їх, – каже, – хорошенько, коли не хочуть ласкою віддать вам свої землі!" От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати, та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову; наробило воно те, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ. З того часу – до зруйнування коша, Кодаки зоставались у владінні запорожців, і досі слава об них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки заховались стародавні запорозькі звичаї.

2. Село Лоцманська Кам’янка – так прозвана, бо там сидів зимовиком лоцман Камінь. Промишляв риболовством і проводив через пороги судна і плоти.

3. Селеніє Половиця; про неї вже тобі розказував.

4. Селеніє Дієвка – так прозвалась од козака Дія, що найперве сидів там зимовиком, а виселився він з Нових Кодаків.

5. Місто Нові Кодаки – стояло ще за ляхів, а там як забрали його запорожці, то воно вигоріло дощенту з невеличкою церковкою, вкритою соломою і очеретом. Після цієї пожоги знов построїли церков і містечко та ще й кріпостію, по запорозькому кшталту, на диво осадили. Обвели кругом глибокою канавою,

валом і рогатками в дві лави на сажень од канави. Опріч цього, збудували три башти; одну внизу над Дніпром, другу – нагорі од Дніпра, а третю – на полудень. На чотирьох вуглах були пороблені розкати і густо заставлені гарматами і мущирями, а скрізь поверх валу поставили кошелі (тури), сплетенії з лози і натоптанії землею до самого верху, неначе маківки. Ці кошелі були внизу в аршин завтовшки, а наверсі – в косову сажень, і так їх сплочали, щоб верхні краї сходились докупи, а спідні вкопували в землю навалу. Це задля того робили, що як стануть стрілять вороги по місту, то щоб кулі засідали в кошелях і не шкодили жителям, і війську, та й вартовим, щоб на валу без опаски можна було стрілять по ворогах в щілини, як в Бендерах – із-за стін. Дуже хитро та мудро, кажу, була осаджена та кріпость, в ті часи ніде, ні в якій землі, такої не було!.. Саме тоді, як вершили цими кошелями вали, приїхав я з коша в Нові Кодаки по своєму ділу. Побачивши, що люди роблять, я й собі зробив на пам’ять два кошелі і привіз паровицею на місто та, поставивши де треба, і насипав їх землею. Здається, не так давно це діялось, а теперечки, глянувши, де був той гмах, ледве й слід тієї будови побачиш.

6. Селеніє Сухачівка – теж прозвана од козака Сухача, що сидів там зимовиком.

7. Селеніє Тарамське – стоїть воно над самим Дніпром на кам’яному і скелистому грунті. Дорога побіля його та по селі дуже труська і трудна: як їдеш, то й підкинув тебе, і тарамтить; од цього й прозвали її Тарамське.

8. Селеніє Карнаухівка.

9. Селеніє Тритузнеє.

10. Селеніє Кам’янськеє.

11. Селеніє Романкове. Всі ці села добули свої прізвища од своїх осадчих, що сиділи там зимовиками в промишляли пахарством і рибальством.

Теперечки перелічу ще слободи по тім боці Дніпра.

12. Селеніє Самара – так прозвано, бо стоїть на ріці Самарі. Як стали ж селиться в ньому з Гетьманщини, то і прозвали Новоселицей, а теперечки, як розказував, городом Новомосковськ. Біля того селенія збудували запорожці общежительний монастир[22], той самий, що й досі стоїть. За Січі було в ньому ченців чоловіка з двадцяток, а постригались вони в Києво-Печерській лаврі і жили собі хоч подаянієм, а в достатку. Церква була дерев’яна, во ім’я святителя Миколая, од того і монастир прозивався Самарсько-Миколаївський, і дуже був багатий ризницею і церковною утвар’ю. Замість архімандритів поставляли в ньому то строїтелів, то ігуменів. Запорожці були дуже богомільні, поважали монашествующих і кріпко держались свого закону. По великих празниках зіходились вони на поклонєніє у цей монастир, і ченці приймали їх страннолюбиво, ради чого і витальниці[23] були побудовані. Запорожці були щедрі і на подаяніє монашествующим, і на украшеніє церков божих.

13. Селеніє Старожилая Кам’янка, вверх по Дніпру, навпроти Нових Кодаків.

14. Селеніє Петриківка.

15. Селеніє Могилів, прозване так од осадчого, козака Могили, що сидів там зимовиком.

Теперечки ще по ріці Орелі:

16. Селеніє Гупалівка, прозвана теж од осадчого, козака Гупала.

17. Селеніє Перещепине на стовбовім шляху в Константиноград; теперечки пограничне село з Полтавською губернею, а тоді, за Січі, — з Гетьманщиною. Так, бач, як ще урочище перещеплювало наші землі, то й того козака, що тутечки сидів зимовиком, Перещепою прозвали.

От тобі і всі старожитні селенія запорозькі, котрі ще були до зруйнування коша. А де на яких урочищах були ще зимовики, хутори, пасіки і козацькі курені, як у кочових ногайців, бо всі скотарі, табунщики, чабани і отарщики плентались по степах і жили собі по куренях; звали їх кошами, а про осідле життя і святі церкви і в думці собі не мали, бо тоді у всіх оцих сімнадцятьох селеніях, що я вилічив, було тільки шість церков; перша – в Нових Кодаках, друга – в Старих, третя в Самарі, четверта – в Карнаухівці, п’ята – в Романковій і шоста – в Могилеві. А всіх на всіх – з монастирями і січовою – було дев’ять. Дивлячись теперечки на сей край, дивуєшся, як то він швидко заселився. Здається, і піввіку не минуло, як була пустиня, а теперечки, куди не глянь, – городи, містечка, слободи неначе з землі повиростали.

Дуб наш несло бистриною і колихало, неначе колиску. Корж, натомившись зранку, став кунять. Побачивши, що старому схотілось спочить, я помостив йому посередині дуба, і він, не одмовляючись, насунув на очі свою смушеву шапку, протягся і заснув.

VII

– Дніпро, перехопившись через пороги, широко розливається, а, зближаючись к Кичкасу, знов почина

звужуваться; з обох боків спирають його високі скелі, і біля Кичкасового перевозу тече він узенько, так що вже пором ходить на канаті. Зате ж прорив собі тут Дніпро глибоку ложбину і бистро, сердито рине проміж високих скель, похилих над водою.

– Поки Корж спочивав, я пересів на ближню лавку до лоцманів, щоб побалакати з ними про тутейший край. Гребці були молоді парні, а рулем правив чоловік, літ йому шістдесят буде. Браво сидів він на рулі, закинувши набакир високу смушеву шапку, і смоктав тютюнкові корінці з коротенької люльки. Дуже насідав він на гребців і знай гукав на них:

– Гребіть, хлопці, гребіть, ближче буде!

Хлопці хмурились, однак од кожного покрику старого налягали на весла і дужче гребли, один тільки з них, самий молодший, осмілився озваться:

– Добре тобі, дядьку, повертать деменом, а ти б попер веслом!

– А довго ти живеш на світі? – спитав його старий.

Хлопець мовчав: небагацько тих літ прожив на світі – нічого було й лічить.

– Бач який! – гримав рулевий, – Я двічі стільки гріб веслом на своєму віку, скільки ти на світі живеш, так погреби з моє, та тоді вже й за демено берись!

Гребці усміхнулись, а той, що собі на лихо озвавсь, хоч і хмурився, однак мовчав, а старий сваривсь:

– Які теперечки чудні стали ці блазні, — гукав він, – з веслом не справиться, а вже хапається за демено, а обтім і байдуже, що коли не справиться, то й сам, дурень, з людьми піде на дно раків ловить!

Вже парень, щоб його умилостивить, гріб скільки сили так і сим сварливого діда не удовольнив.

– Не дуже греби, – знов гукав він, – увередишся, дурню, греби, як люди гребуть.

Щоб як-небудь оборонить хлопця од сварок старого, я почав з ним розмову.

– А відкіля ви? – спитав я.

– З Капулівки, – одказав старий, – з тієї слободи, де колись був старий кіш запорозький.

– Знаю, що ж там у вас розказують про той кіш? Відкіля він узявсь і коли осадивсь?

– Багато дечого розказують.

– Та вже розкажи хоч що-небудь.

– Добре. От що мені доводилось чуть про той кіш і про стародавніх запорожців. Колись давно, дуже давно, ще й дідів наших тутечки не було, понаходили у ці краї, звідки, ніхто не знає, здоровенні люди, в косову сажень, лицарі, чи що. От, як понаходили, та й стали шукати собі місця, де б їм оселиться. З ними прийшов і писар, по прізвищу Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку, що

кого не спіткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано. От сі лицарі чи козаки зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана, запитали писаря Поповича: "На якім місці їм селиться і чи надовго?" А писар глянув в книжку та й каже: "Селіться кошем на Чортомлику, де теперечки наша Капулівка, – на всі двісті літ". Як сказав писар, так воно і сталось. Сиділи вони біля Чортомлика, поки не пішли з тим Мазепою під шведа. Писар Попович і тоді був ще живий, бо, кажу ж вам, був характерник. Було щодесять літ невідь-куди пропадав, а там через місяць і прийде, такий гладкий і помолодшає; стануть його козаки розпитувать, куди ходив, де був, то він їм і каже "Ходив напитись живущої води". Отож, кажу, як пішли під шведа, то без них і зруйнували кіш на Чортомлику; от запорожці знов питають писаря, де їм ставить кіш? "Став те, каже писар, – у крейдяній балці біля Каменки, тільки не дуже коштовно будуйтесь, бо недовго тамечки насидитесь". Так воно й сталось; пішли запорожці до турчина і провештались у його літ з двадцять, як написано було у писаря в книжці. Та вже, як стали копать лінію на запорозьких вольностях, землях, писар Попович і заявив, що вони знов підуть вверх по Дніпру і стануть кошем біля ріки Підпольної і тамечки будуть сидіть сорок літ, а далі зруйнують кіш, і вже не буде ні війська, ні козацтва, так каже: "Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світу блукать, буде кому і без мене писарювать, бо наплодиться тих писарчуків досточортів!" Взяв та й вмер. Все сталось, як писар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні війська, ні козацтва, нема й таких уже людей, які колись були! Гляньте на Микиту Леонтійовича, – додав старий, кинувши оком на Коржа, – ось які люди були, сто літ йому, а коли б довелось гребти, то й гріб би, не так, як теперечки сі блазні, що бісма у них ні сили, ні хисту, ні покори!

Старий знов навернув річ на хлопця і довго ще його гриз.

Минувши Хортицький острів проти окопів Олександрівської кріпості, Дніпро почина ширшать, лівий берег стає пологим, а там виявляється й Великий Луг-батько з густою зарослю чагарнику, верболозу і вільшини. Як прокинувся Корж, ми були навпроти того лугу. Побачивши рідне урочище, старий дуже зрадів і, простягаючи до лісу руки, закричав:

– Здоров був, батьку, Великий Луже! Давненько вже тебе я не бачив!

Очі Коржеві блищали, уста усміхались, заграло у старого козацьке серце, і він голосно заспівав стародавню запорозьку пісню:

Ой Січ – мати, ой Січ – мати,

А Великий Луг – батько…

Гей, що в Лузі заробити,

Те у Січі пропити.

За Коржем і я підтягнув, бо знав цю пісню; підхопили й гребці; луна покотилась, і Луг-батько, прокинувшись, озвався до нас рідною піснею, которою, може, вже не одкликавсь з того часу, як навіки попрощався з своїми дітками-запорожцями. Обігнувши Великий Луг і поминувши устя ріки Кінки, здалека манячить і мріє той острів, на котрім колись був Баторіїв кіш. Вечоріло; жар стухав, з Великого Лугу віяло холодком і пахло конвалією, сонце то ховалось, то знов випливало із-за високих скель, а вони, величаві, темними погонами мережили світлий і гладкий, як скло, Дніпро. Так було гарно, а чим ближче підпливали до Старої Січі, тим важче налягали на душу смутні думки; здавалось, неначе близився до покійника, колись

милого тобі чоловіка. Жалем ниє серце, а душу обдає сумом, страхом; між ним і тобою махає косою смерть!..

Дуб наш причалив до острова, і ми ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності і боронили люд божий од дряпіжних татар. Важко було дивиться на цю вікову руїну, і на смутну мою душу спали жалібні вірші:

Закряче ворон, степом летючи;

Заплаче зозуля, лугом скачучи,

Закрукають кречети сизі;

Загадаються орлики хижі:

Та все, усе по своїх братах,

По буйних товаришах-козаках![24]

Острів сей, куди ми висадились, зовуть городищем, бо тутечка була перша будова січовиків. Одділяється він од правого берега, де друга часть коша, устям Чортомлика і Підпольної, а од лівого – рукавом Павлюк. Острів сей невеличкий, сімсот двадцять ступнів вподовж і чотириста завширшки. Вали і окопи, хоч і дуже поосідали, а ще й досі замітні, тільки на полудень осипався берег і дуже його попідмивало бистриною ріки Підпольної. Де-не-де ростуть дерев’я, а посередині – глибока яма, де, розказують, була церква. Дуже сумне місце, ні на що й глянуть, зате ж, як казав Корж, є про що згадать!.. Слава козацькая ніколи не загине! З острова ми переплили через Чортомлик і пристали к окопам другої половини коша, що прозивається Галаганівським, бо в

1706 році був зруйнований полковником Галаганом і Яковлєвим. І тут видко ще окопи і розкати, декотрі прибережні, підмитії Чортомликом, пообсипались, а другі позастроювались слобожанами. Все, що колись було, теперечки затерто урем’ям і затоптано людьми.

В самій слободі Капулівці видко стародавнє січове кладовище; – слобожани тут своїх покійників не ховають, на котрому стоять ще сім кам’яних хрестів, та ще деякі – поламані і пооббивані. Я посписував вирізані на них епітафії, от вони:

1. "Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Данило Говсѣенко куреня Сергіевського, Року 1729, мѣсяца марта, 3 дня".

2. "Преставился рабъ Божій Лукіянъ, товаришъ куреня Ведмедовского. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17".

3. "Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Волошинъ, отаманъ куреня Тимошівського. Року 1728, генваря, 20 дня".

4. "Помяни Господи раба своего Ефрема Насѣвку, куреня Васюринского. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17".

5. "Помяни Господи душу усопшаго, здѣ опочивает рабъ Божій Симеонъ, товарищъ куреня Васюринского. Преставился року 1718".

6. "Здѣ почиваетъ рабъ Божій Данило Копеловскій, товариш. Року 17"… (постирались).

Біля цього хреста лежить з білого каменю труна (саркофаг), і тільки зостався надпис: "Отъ Р. Х. 1720, місяця ноября, 5 дня".

Списуючи ці епітафії, я дивувався, яким побитом поховали тутечки цих козаків, бо тогдішнього часу кіш був в Алешках. Я запитав Коржа, і він так мені одказав:

– Мій хрещений батько розказував мені, що як кіш був в Алешках, то деякі козаки, вмираючи, просили, щоб їх поховали у Старому коші; от їх сюди і перевозили на чайках.

– Чом же тут не видко хрестів тих козаків, що ще повмирали за часів Старої Січі?

– Е, чом! – одказав Корж, насупившись. – Подивись лишень, скільки тих намогильних каменів побито на підвалини під амбари і комори в панському дворі. Дивуюсь, як вони і сих не загарбали![25]

На вигоні вверх по Чортомлику стоять ще два хрести, поставлені вже за часів Нової Січі з такими епітафіями:

1. "Здѣ преставился рабъ Божій Феодоръ Товстонос[26], куреня Щербиновского козакъ, Погребенъ Року 1770, ноября, 4 дня".

2. Здѣ почиваетъ рабъ Божій Семенъ Таран, козак куреня Шкуринского. Року 1742, м. декабря, 3 дня".

Найдорожчого для серця українця, що довелось мені тут побачить, був надмогильний камінь великого довідчика війська запорозького, кошового отамана Сірка[27], сього страху і трепету турчина і татарви. Ходив він на Очаків і проти ногайців, підсмалив крила і грізному Ізмаїлові, і Акерманові. Надмогильний камінь стоїть пірамідою в косовий сажень заввишки, у верхній часті видовбаний хрест, а під ним такий напис:

"Р. Б. (року Божого) А. Х. П. (1680) маія Д (4) преставился рабъ Божій Іоанъ Сірко Дмитровичъ, отаманъ кошовий войска Запорожського, его царского пресвѣтлого величества Федора Алексѣевича памятник… всего поспольства…" (Останніх слів не видко, постирались).

Надмогильний цей пам’ятник необгороджений, стоїть за хатою селянина Немини, недалечко од вітряка. Невідомо, яким дивом зберігся він і устояв руїни полковників Галагана і Яковлєва; бачу, не піднялася і у них рука на сю святиню, як не піднялась вона у татар на середній вівтар Софійського собору в Києві, од чого і досі зоветься той вівтар нерухома стіна. Замислившись, дивився я на сей теж нерухомий пам’ятник, а мої смутні думки носились в давнині Запорозької Січі.

– Годі вже дивиться, – озвався Корж, смикнувши мене за полу, – все бачили, пора в Нікополь, смерклось.

Розплатившись з гребцями, ми рушили в Нікополь пішки, бо було не дуже далеко. Село Капулівка одділяється од містечка Нікополя урочищем "Никитин ріг", де перевіз. Тутечки в 1648 році Богдан Хмельницький збирав раду; тут його запорожці прикрили й шапками[28] на святе діло – оборонять Україну од лукавих ксьондзів і хижих польських магнатів.

В містечку ми розійшлись з Коржем біля воріт попівської господи.

– Прощай, паничу, – сказав він, – завтра раненько розбуркаю тебе та й поїдемо в Покровське.

Попрощавшись з Коржем, я пішов на постоялий двір, де застав вже мого машталіра з кіньми.

VIII

На Другий день, тільки сонечко ще вставало із-за Великого Лугу, як ми вже під’їздили к Покровську. Село розкинулось на вигоні нового коша, між річками Підпільною і Базавлуком, що перещеплює Катеринославську губерню од Херсонської, а за Січі одділяла Кодацьку Паланку од Інгульської. Ми під’їхали к кошу од полуночної сторони, де були передові розкати (ретраншамент). Окопи не дуже ще тут поосідали, і не позаносило їх піском, як у інших місцях; далі од сих розкатів ішов дугою вал і упирався обома кінцями в берег ріки Підпольної, котра через рукав Сисина – інші зовуть Лисина – впадає в Дніпро. По сьому-то рукаву припливали з Чорного моря грецькі і турецькі судна з крамом і бакалією і причалювались в пристані, котра була в самому коші. На захід сонця видко хундаменти двох башт, а по краях валу і по березі – сліди куренів. В самій середині коша од пристані і до річки простягались окопи і одділяли паланку, де була церква, канцелярія, де хоронився скарб, гармата і жила військова старшина.

– От, як бач, паничу, – сказав Корж, окинувши оком руїну, – от тільки всього й зосталось од нашого коша!.. А колись, – додав він зітхнувши, – гарно було застроєно і кишіло народом. От на сих місцях, де видко ямки і горбики, стояли наші курені, в кожному був отаман і до тисячі козаків, а в деяких – і більш. Окроме сих курінних козаків, були ще й жонаті, що сиділи зимовиками, дехто уподобав собі місце на запорозьких землях, а все-таки числились при своїх куренях, бо в коші жонатим, крий боже, заборонено було проживать. Кожний курінь мав своє прізвище; отутечки стояв, – Корж став показувать пальцем, – Канівський, а тутечки – Левушківський, Плахтійовський, Ведмєдовський, Стебіовський, Ірклієвський, Щербиновський, Пластунівський, Переяславський, Глушнівський, Дядьківський, Уманський, Дерев’янківський,

Корсунський, Гадяцький, Вербицький, Шастунівський, Мишастівський, Пашківський, Полтавський, Шкуринський, а цих вже і не пам’ятаю – забув.

– З чого і як були побудовані ваші курені? – спитав я.

– Е, наші курені не такі були, як ті, що скотарі робили собі по степах. Наші були збудовані з квадрових брусів, наш батько – Великий Луг наділяв нас лісом вдоволь. Курінь був, неначе той будинок, шістсот козаків і більш містилось в ньому, а строївся він, неначе трапеза яка, без перегородок і кімнат, а кругом побіля стін стояли столи і лавки, щоб було на чому за обідом сидіти. Образи були у нас дуже багаті, в срібних, в золотих шатах, а посередині куреня висіли панікадила, лампадки і у великі празники засвічувались. Вікна були великі, і часто грубки кахляні, галанські, як у мене в хаті; а печі, де пекли хліб, були особливо, в другій будові, там же і кухарі варили різні потрави: тетерю, борщ, галушки, хляки, рибу на стябло,

Свинячу голову до хріну

І локшину на переміну, –

додав старий з "Енеїди" Котляревського, – і другі потрави, які водились по запорозькому звичаю. Як було зготують обід, то кухарі і ставлять на сирно по всіх столах дерев’яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев’яних, трунки: горілку, мед, пиво і брагу, а кругом на кінвах вішали корячки, по-запорозьки – михайлики, бо в Січі тих чарок і шклянок не знали. Як же вже козаки прийдуть з отаманом обідати, то, помолившись богу, отаман сіда на покуті, а там з ним і козаки, та й починають трапезувать; а як кухарі розносять рибу на стябло, то по звичаю голови складають перед отаманом. Пообідавши, моляться богові, кланяються один одному і

отаманові і дякують кухаря. "Спасибі, братчику, – кажуть, – що добре козаків нагодував!" Виходячи, отаман і всі козаки клали в карнавку по копійці, а деякі і більш, і розходились куди кому треба, а карнавочні гроші збирав кухар і купував на базарі на завтрашній обід з’їсне. Варили по куренях три рази в день, не в горшках, а в мідних або чавунних казанах, і не в печах, а на кабиці.

– Що ж робили запорожці, як не було війни? Не сиділи ж вони, згорнувши дома ручки?

– Що робили? Промишляли рибальством, звіриною ловлею. У Великім Лузі були страшенні гущі, озера, лимани, оточені очеретом, ситнягом; так по тих нетрях і драговині кишіло звіру: оленів, сайгаків, кіз, вепрів, лисиць, кабарганів (видр), а по степах було багацько вовків, зайців, бабаків. За шкурами було на ярмарок в Січ приїздять купці з Гетьманщини, з Польщі і Білогороду. Та й риби тії було досита в Дніпрі, по озерах і лиманах, а особливо в Тилігулі на Кинбурзькій косі, біля великого лиману, і в Тендрі. Було, Гетьманщина і Польща та й всі колишні живилися од нас рибою.

Поки Корж розказував, найшло чимало народу, і старий послав хлопця за паламарем, щоб одімкнути церкву. Прежньої січової церкви, збудованої 1740 року, вже не було[29], на тім тільки місці, де був престол, стояв невеличкий пам’ятник, і недалечко од нього збудована Нова мурована церква простого майстерства, оточена оградою з каменю, що позоставався од старої будови. Незабаром прийшов паламар і одімкнув церкву. В храмі божім все було нове і нічого не збереглось стародавнього – січового. Прежній канастас дуже скусної роботи, похожий на той, що в Софійськім соборі в Києві, лежав покритий пилом на хорах; там же складені були хоругви, панікадила, лампади і ще дещо з церковної утварі. Один дід, котрий ввійшов з нами в церкву, розказував нам, що він сам

бачив, як по зруйнуванню коша донці, калмики і москалі без відома начальства обдирали церкву: сокирою вирубали царські врата, вилитії з чистого срібла, і рвали з образів шати і привіски.

– Хоч дещо, – додав він, – і поодбирали од них, так багацько ж і пропало.

Корж показав мені біля правого криласа чотири місця, зроблені з дубового дерева, де стояла, як було служення, військова старшина, кошовий суддя, писар і осавул.

Військову старшину, – сказав він, – і в церкві поважали; після поминання цариці поминали по іменню кошового отамана, а старшин – миром; а як читали євангеліє, то всі козаки виймали до половини з піхви шаблі, себто щоб знали, що запорожці завсіди напоготові боронить святу церкву і боже слово[30].

– Хто був кошовим, як зруйнували кіш?

– Кошовим тоді був Калниш, суддею – Касан, а писарем – Глоба. Ці три були січовою старшиною і орудували усім Запорожжям.

Паламар показав нам дві стародавні книги; перша – ірмолой, рукописний збірник священних ірмосів з нотами, розмальований дуже гарно кунштиками, карлючками, візерунками людей і звірів на кшталт середньовікових рукописів; а друга – євангеліє, що читають в страсну седмицю, на котрому була така напись:

"Лаври Кіевопечерскія архімандрить Романъ Копа – високопочтенному его милости пану Іоанну Малашевичу, войска

Запорожського Низового кошовому, сію страданій Христа Евангельскую книгу в дар приносить".

Тільки й пам’яті про сього достославного отамана, вивівшого Запорозьке військо з Алешковської туги на рідні вольності[31], і строїтеля Покровської церкви[32]. Ніхто не зна, де поховані його й кістки і куди запроторили хрест з його могилки.

Виходячи з церкви, Корж, важко зітхнувши, сказав:

– Е, не така була січова церква, як ся, що бачив єси, паничу! Наша була в сріблі, в золоті, в жемчузі і дорогих каміннях, бо козаки були народ дуже богобоязний і любили благоліпіє храму господня, а особливо старі, котрі щодня ходили на служеніє. Запорожці найбільш були нежонаті, а деякі між ними й дуже багаті і грошовиті, а по зимовиках мали десятком скотини і всякої худоби. От після їхньої смерті все й одписувалось на січову церкву і монастир, що тут же біля коша над самою річкою Підпольною стояв. В сім монастирі був один настоятель і дванадцять монашествующих. Між ними були єромонахи і єродиякони і щодня творили седмичне служеніє. Монашествующих же постригали в Січі по волі кошового отамана, а настоятелей присилали з Києво-Печерської лаври. Найбільш настоятелі були з наших же запорозьких козаків, та й попи по паланках посвящались з своїх же січовиків, бо у нас всякого було народу, не тільки поповичів, тих риторів і хвилозофів, та й панів високовчених. Прошкодиться в чім-небудь, сором між людьми або кари злякається, от і дасть драпака в Січ. Були у нас і дуже письменні, і дотепні, особливо в святому письмі, і з такими голосами, що в Лаврі і столицях таких, мабуть, не було. Так, кажу, монастир цей звали городком чи кріпостю, бо в ньому було багацько всякої будови, тутечки деколи і кошовий жив; так, на случай татарського набігу, осаджен був окопами з гарматами і з трьох сторін

оточений річкою Підпольною, а од сухопутної була брама під великою баштою, на котрій стояли вартові козаки. Обидві церкви, монастирська і січова, були дерев’яні, без огорожі, тільки біля січової стояла висока дзвіниця з чотирма вікнами, де стояли гармати, з котрих палили на Великдень, водохрещу і в храмовий празник[33].

– По великим празникам були у вас які-небудь військові паради, як теперечки бувають?

– Аякже, на богоявлення всі січові козаки, де б хто не був, зо всіх куренів, зимовиків, заводів збирались за Іордан і йшли в церкву, по-вашому кажучи, "при всей муниціи", артилерія, конниця, піхота, із кожного куреня везли знамена на конях, лепсько убраних. Було як глянеш на те військо, то неначе мак цвіте, так і вкриє січовий майдан, а стояли рівно рядками, поздіймавши шапки. Після служби духовенство виходило на водосвященіє; настоятель ішов попереду, а прочі служащі за ним парами з хрестами, євангелієм, в сутім золотом сіяющім облаченії, а за ними вже і все січове військо з знаменами і гарматами і тим же розпорядком становились, як і біля церкви. Як же, було, погрузять в воду хрест, то зо всіх гармат і мілкого оружжя гуркнуть козаки в один вистріл (залпом), аж земля задрижить і всіх покриє димом, мов тьмою, так що один одного не бачить, а там за перегодом, після трикратного погруженія хреста, починають вже гримотіть і жарить скільки кому завгодно, поки не порозходяться.

З церкви ми вийшли на майдан, де за Січі збирались козаки на раду. Тутечки стояли колись каплички і хрести, поставлені на пам’ять кошовим отаманам, а теперечки тільки й видко де-не-де купи каміння і цегли! Селяни розказують, що як Текелій руйнував кіш, то звелів комендантові, по прізвищу Норові (подполковникові Норову), все поламать, знівечить і знести, щоб і духом не пахло запорозьким. От цей-то Нор чи Норов, так

порався, що не тільки зруйнував ті хати і будинки, де жила військова старшина, але й каплички і хрести на могилах порозкидав. Богобоязні селяни дещо зберегли, урятували і порозвозили по краю. Дві-три хати, де жила військова старшина і козаки, купили на знос, і досі вони стоять нерухомо, об них розкажу опісля; а також зберігся і надмогильний пам’ятник кошового отамана Стефана Гладкого. Розказували ще, що як понаїздили рядчики од князя Вяземського та стали будувать гамазеї, загони і панський будинок, то на хундаменти здіймали з кладовища надгробки і каплички.

Ми вийшли з окопів коша через зруйновану браму, де колись за Січі стояла висока башта з круглими вікнами, з котрих виглядали гармати. Було, як верталось з походу або з війни Запорозьке військо, то його стрічали з честю і палили з цієї башти. Вийшовши за браму, побачив я глибокі ями землі, попелу і цегли. Це місце і досі слобожани зовуть шам-баш, за Січі тут був крамний базар, шам-башу (од татарського прізвища Гассан-баша). Далі за крамним базаром на вигоні на високій могилі стоїть хрест з білого каменю, поставлений на пам’ять кошовому Гладкому. По всьому хресту така напись:

И.Н.Ц.И.

Здѣ постав-

лен крестъ

благородію

его панства Степана ата-

мана бувшого кошового, а ку-

реня Минского. Но онъ поло-

женъ єсть

подъ церк-

вою пресвя-

той Богоро-

дицы. Пре-

ставился

року 17...

Останніх слів не видко – постирались[34].

На січовім кладбищі тільки й видко, де-не-де лежать між могилками поламані хрести, ледве один зберігсь; на ньому такий напис:

"Здѣ опочивает рабъ Божий Онисько, куреня Сергієвського отаманъ, преставился року 1770, мѣсяца февраля".

А на другому, поламаному, зосталось тільки три слова: "Іоан... куреня... року..."

З кладовища ми пішли подивиться на ті будинки, в котрих жили кошові і військова старшина. З них тільки три уціліли: один в Нікополі, того я не бачив, а другий належить селянинові Обдуленкові. Збудований він, як проста козацька хата в Гетьманщині, з дубового квадрового лісу; всередині – хата з

кімнатою, без помосту, а на кленовім сволоці, гладко виструганому, фігурно вирізаний хрест і по обох сторонах такий напис:

"Божиїмъ соизволеніємъ и помощью, а стараніем Якима Игнатовича, товариша куреня Вишестеблевского, созданъ дом сей 1746 г. іюня 6 д."

– Бачиш, паничу, – сказав Корж, – у яких будинках жили наші кошові: не так, як теперечки, казна-що таке: підпанок, а вже у його і дім, а в тому домі кілька покоїв, та ще йому тісно! Сю хату строїв завзятий отаман Ігнатович, його чотири рази обирали на кошового[35].

– Чом же вирізано, – сказав я, показуючи на сволок, – товариш, а не кошовий?

– Е, чом? Такий, бач, у запорожців був звичай, як кажуть, козацька регула: на раді і на війні він – отаман, а в хаті – рівний, товариш. Так нічого і кирпу гнуть. Третій такий самий будинок належить Маркові Рукавишному. На сволоці такий напис:

"Благословеніємъ Отца, изволеніємъ Сына и содѣйствиєм Св. Духа, аминь; а коштом пана Василія Григоровича созданъ дом сей 1747 года, мѣсяца августа, 13".

– Сю хату, – сказав Корж, – будував Василь Григорович, по прізвищу Сич; його не раз обирали кошовим отаманом, їздив він і в Никитин ріг рядиться з татарами за границі[36].

Сі два будинки, дарма що стоять вже близько сто літ, а ще кріпкі, мов недавно збудовані. Глядячи на них, така спала думка на мою душу: чому якому-небудь багатому панові у нас на Вкраїні не купить їх на знос та й поставить у своїм парку?

Зберіг би він ці будинки на довгі віки, звеселили б вони і щире українське серце, і скрасили б сад лучче тих мармурових венер, чорт батька зна по-яківській зроблених швейцарських халабудок, галанських курників і ще деяких панських витребеньок.

IX

З Покровської слободи ми вже повертались в Михайлівку сухим трактом. Дорогою розпитував я Коржа, як запорожці боронились од несподіваних набігів ногайців і кримських татар; бо хоч кіш і був оточений з трьох сторін рукавами ріки Підпольної і Дніпра, однак кругом були ліси, чагарники, а Дніпро, як кажуть, татаринові не запина: не важко було і підкрастись. На мої запитання старий от що мені розказав;

– Ногайці, як ті хижі шульпіки, що підіймаються високо вгору, щоб лучче вгледіть добичу і наситить свою ненаситну утробу: то так, кажу, і ті бусурменські ногайці, щоб загарбать що або пхануть кого в неволю, мали звичай виїжджать верхи по п’ять чоловіка і більш разом на високі могили і з них оглядувать степи, чи нема їм якої поживи. Як побачать, було, що пасеться скотина або люди на роботі, то, як кіт на миш, наскочать та й забирають людей в неволю і заганяють скотину. Отакі злодійські набіги, чоловіка їх по десять і по двадцять, самих найзавзятіших, частенько лучались, то й наші, запорожці, виїздили на могили на сторожу; тільки такий був приказ, щоб не юрбою, як ногайці, а по одному, для одміни, щоб і запорожці, котрі по степах на роботі, що то наші. Ще часи ходили вони на нас великими загонами, прорились через границю і часом багацько робили шкоди, палили слободи, паланки, убивали людей і забирали в неволю, так що вже з Гетьманщини давали нам підмогу. Скільки разів доводилось і мені їх бачить і битися з ними. Отож, кажу, щоб устерегтись од сих набігів, запорожці посилали в степи в розвідку козаків, чоловіка по п’ятнадцять і

по двадцять: опріч сього, од самої гетьманської границі, на північ східню, од ріки Орелі аж по ріку Кінку були побудовані радути: де гори – верстов на десять один од одного, де рівно – на двадцять і тридцять. В кожному радуті був курінь на п’ятдесят козаків, без чуланів і перегородок, з сіньми, а через сіни – комора, де складувалась козацька бутра. Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, дряницею, а деякі землею, і наоколо обгороджені ділованням з станею для коней. У сих радутах стояло по п’ятдесят вартових козаків, де в яких наші, а других – з Гетьманщини, і щороку змінялись. Сі козаки висилали од себе в степи пікети і розвідки, і сим побитом пильнували край од татар і ногайців.

Біля кожного радута стояли фігури, цебто маяки, дуже хитромудро збудовані, на случай несподіваного набігу, щоб разом оповістить увесь край.

Кожну фігуру будували з двадцятьох смоляних бочок ось як: в основу ставили по шість бочок сторч і кріпко сплочали, обв’язуючи смоляним канатом, щоб всередині було порожнє місце, ніби винний казан. Далі ставили на них п’ять бочок, а там – чотири, а останні дві, одна на одну.

Сама верхня була найменша і без дна, тільки всередині вроблений залізний прут з коромислом, до котрого прив’язували довгий мотузок; один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротшого, прив’язували ік дротяному кругу здоровенний пук лик, виварених в салітрі.

Сі фігури стояли од радута на два і три гони, на случай од пожара, і при кожній пильнували вартові козаки. Удень і вночі од радута до радута сновали козаки, чоловіка по п’ять і більш, особливо там, де були сінокоси і царина, і доїжджали до самої границі. Як же, було, вгледять татарву, то зараз і чкурнуть до радута, а осавул у гетьманців у кожному радуті був осавул – і

звелить запалювать фігуру, а по других радутах побачать і собі запалюють, і в одну годину увесь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях на роботі заганяли скотину і втікали в слободи.

А тим часом по паланках і в коші збиралось військо і зо всіх сторін ішло на ворогів; та й зададуть, було,їм такого чосу, що й не потраплять і восвояси. Важне було військо в Гетьманщині, народ, знаєш, усе здоровий, на добрих конях, яких і у нас не було, і при всім воєннім риштунку; у кожного – мушкет, ратище, шабля і чотири пістолі, а шапки якісь чудні, о чотирьох вуглах, з ріжками, неначе у ляхів конфедератки.

– Яка ж одежа була у запорожців? – спитав я.

Одежа у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, зверху черкеска з вильотами[37], штани саєтові[38], чоботи-сап’янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, наоколо і зверху навхрест обложена золотим позументом; а од дощу в походах носили з вовни косматі бурки. Як же виїжджали на великі празники, по-вашому кажучи, в парад або в гості, то вже тоді кожний одягався по достатку в дорогі жупани, червоні, амарантові, блакитні, пообшивані позументами з золотими шнурами і китицями, бо наші січовики, ніде правди діти, любили-таки повеличаться і кирпу піднять вгору. Теперечки треба тобі, паничу, розказать, од чого наші запорожці прозвали шапки кабардинками: од ногайського слова кабарга, по-нашому б то дикий звірок, що плодився повз річок, по великих лісах, бо жив на суші і на воді, живився раками і рибою і мостив собі кубла по норах і під корчами лісового коріння.

Сих звірків дуже було багацько в Великому Лузі за часів Січі та й теперечки ще єсть туди геть понад річкою Конкою. Кабарга здалась на кішку, тільки трохи товстіша, довша, а

ніжки коротші і лапки з полотенцями, як у гусей і качок. Хвіст у неї довгий і пушистий, як і вся шкура; а мастю, поки молодий, то сіренький, а як виспіє, то чорний, неначе тхір. Запорожці прозивали сього звіра виднихою чи видрою, і хутро з нього було у великій повазі, особливо задля шапок, і дорогенько-таки платили не тільки наші, а й ляхи, і жиди. Так од того, що шапки оточувались цим хутром, і прозвали їх кабардинками, хоч вони були з самого простого сукна або шкуратяні, то все-таки їх звали кабардинками.

Як же запорожці одягались в походах і на війні?

– Е,в походах і на війні запорожці одягались як припало, бо не мали з собою ні возів, ні ридванів, а все, що треба, в’ючили на коней, од того ніщо їх не запиняло, і як до чого прийдеться, то й сто верстов в сутки махнуть. Запорожці дуже ще кохались в дорогій броні і добрих конях, та ще і щоб і сідло було в сріблі і золоті з вигаптуваними золотом чепраками і збруєю. Спереду сідла висіли дві кобури з пістолями, а з тилу в тороках ув’язувалась бурка і інше до треби козакові. Муніцію і все для воєнної справи кожний мав при собі, як-то: ратище, шаблю і чотири пістолі, а на грудях замість ладунки широкий черес, набитий в два і три ряди патронами. Рушниць у кінних козаків і гармат при кінниці не було, а брали їх тоді, як ходили проти татар і турків на чайках. Було, як зроблять висадку під якою-небудь кріпостю, то тут вже і кінниця спішиться і дає підмогу кіньми і чим припало.

– На які паланки найчастіше нападали ногайці і татари?

– Найбільш нападали по тім боці Дніпра на Самарськую паланку, бо тамечки аж до самої Береки скрізь річки, криниці і родники. Було козаки, що там сиділи зимовиками, куди б не їхали, на роботу, чи й так, то й мушкети, і пістолі з собою брали

і тільки вгледять ногайців, то зараз збирались докупи, робили з возів табір і боронились.

У ногайців не було ружжя – тільки луки; було, викидає свої стріли та й втіка. А на цьому боці Дніпра, де теперечки їдемо, скрізь аж до Кодаків було спокійно. Тутечки сиділи зимовиками найбагатші козаки, сюди, бувало, ми їздимо до них з коша в гості і добре гуляємо по-нашому, по-запорозьки!..

– Які були звичаї у запорожців в домовому життю і між товариством?

– Звичаї, паничу, запорожців були дуже чудні і заміристі, бо народ був з біса і спритний, а хоч деякі з них і удавали з себе дурнів, так виходило ж по приказці: "Зверху дурень, а насподі розумний!" Були вони загартовані у всякій нужді і біді, так ніяке лихо їх не лякало. Гострі були і на вигадки, любили і жарти, і сміхи, любили добре й погулять, весело жили на світі, сміючись і вмирали!..

Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну. За сей-то звичай москалі прозвали нас хохлами, а ми москалів кацапами, бо вони ходять з бородами. Як відростала чуприна, так що вже лізла в вічі, то закручували її за вухо; запорожці звали цю чуприну оселедцем, бо як вона довга, то теліпається, неначе оселедець. Бороди запорожці голили, а вуси зоставляли і ніколи їх не підстригали, а, закрутивши, закладували за вуха, а деякі то й ваксою ще ялозили, щоб вони стирчали догори, неначе у того кота. Як збирались докупи запорожці, то дуже кумедно один одного привітали, особливо в Січі і по зимовиках. Було, деколи умовляться і поїдуть до якого-небудь козака в гості або за ділом, случалось і проїздом завернуть, щоб переночувать, то так здоровкались: уїдуть у двір і, не злізаючи з коней, хто-небудь з товариства за одним духом три рази пугикне:

– Пугу, пугу, пугу!

А хазяїн у віконце до них обізветься два рази:

– Пугу, пугу?

– Козак з лугу! – гукне гість.

– Прив’язуйте коней, де й наші, одкаже хазяїн, і просимо до хати!

Тоді хазяйські наймити беруть коней, ведуть до стайні і пильнують їх, поки козаки гуляють, а січовики, ввійшовши в хату, перехрестяться до образів, вклоняться хазяїнові та й кажуть:

– Отаман, товариство, ваші голови!

– Ваші голови, ваші голови! одказує хазяїн, кланяючись. – Просим, пани-молодці, сідати.

Після цього привітання починали вже теревені гнуть, круглять горілку, мед, біломорські вина; а чаю, кохве і пуншів на Запорожжі не водилось, окрім варенухи[39], і то у багатих тільки і сановитих козаків. Як же вже добре підгуляють, от хазяїн і гукне на кухаря:

– Ану, братику, вари лишень нам обід або вечерю!

– Що ж, батьку, варить? – спита кухар. – Вари, братику, тетерю до молока, до масла, – коли пісний день, до води, на скору руку, – малай, галушки з пастрамою, печи загреби…

– Як же готовили ці потрави? – спитав я.

– Тетерю варили з борошна пополам з пшоном і вчиняли розчиною, як і тісто на хліб. Милай варили з прошеного борошна на воді без солі, бо їли його з солоним сиром або з бринзою. Пастрама – це сушена баранина, і загреби – пшеничні коржі, і прозивались загребами від того, що пекли їх на кабиці, загрібаючи в жар і попіл… Ну, як нагуляються, кажу, гості, так що вже пора їм і додому, от-вони й дякують хазяїнові:

– Спасибі, батьку, за хліб, за сіль! Пора вже нам по куренях до домівки. Просимо й тебе, батьку, до над, коли ласка твоя; оставайся здоров!

– Прощайте, пани-молодці! – одказує хазяїн. – Вибачайте, чим багаті, тим і раді; не згадуйте лихом!

Як вийдуть гості з хати, то хлопці зараз і підводять їм коней, напоєних, нагодованих і осідланих. Цей звичай був не тільки між товариством і знайомими, а і між чужими, бо у запорожців хліб-сіль була у великій увазі. У простих козаків, табунщиків і чабанів теж був звичай мать при собі усе, що йому треба. Підперізувались вони шкуряним поясом і прив’язували до його гаман, вицвяхований і гудзиками, і мідними бляшками з кресалом і губкою, швайку – часом налагодить збрую, і ложечник з ложкою. У якого козака не було цеї справи, того ніхто не поважав, і мали його за йолопа, за харпака. Коли лучалось, що який-небудь чабан прийде до скотарів за ділом чи там і застане їх за обідом або за вечерею, то й каже:

– Хліб та сіль, пани-молодці!

А вони йому і одказують:

– Їмо та свій, а ти у порога постій!

– Е, ні, пани-молодці, — скаже чабан, виймаючи ложку, – посуньтесь лишень, дайте і мені місце!

Та й сіда до гурту.

– Догадливий і справний козак, – загомонять хлопці, — вечеряй, братчику, вечеряй!

Дають йому місце і привітають по-товариській.

Бувало і так, що прийде, як вже пообідають, то зараз його нагодують, та й питають, чого йому треба. Тоді, за часів Запорожжя, не було таких лютих зим, як теперечки, і скотина цілісіньку зиму паслась по степах, а скотарі мали собі од вітру і хуртуни халабуди, окутані повстьми; вони кошами прозивались; їх ставили на колеса, щоб легше було перевозить на друге місце. Всередині коша була і кабиця задля вогню, часом, щоб було погріться, і посушиться, і зварить їсти собі і собакам. Опріч коша, мали вони ще при отарах і котигу, здоровенну арбу, в котрій возили харчі, воду і дрова, і як на одному тирлі потравляють скотиною пашу, то переходять на друге місце, отакечки кочували собі літо і зиму, як ті ногайці і татари.

На половині дороги між селом Покровським і Михайлівною годували ми коней в селі Чумаках у Коржевого племінника, заможного хазяїна і вже немолодого: так йому буде, мабуть, літ під шістдесят. Пообідавши, Корж ліг спочити, а я з хазяїном пішов оглядіть село. На вигоні понад балкою побачив я невеличку заросль – росло кілька груш і берестів: видко було, що колись була тут оселя.

– Чий се садок? – спитав я, – хто його садив?

– Тутечки колись, – одказав хазяїн, – сидів зимовиком Онисько-запорожець. От що про його розказують старі люди. Раз, проїжджаючи через Миргород, побачив він молоденьку і гарну дівчину, таку гарну, що й розказать не можна, та й закохався собі на лихо. У Ониська до біса було грошей; не взяв його кат, і розумний був, а вже такий завзятий, що всі січовики його поважали, так з себе ж такий шкарбан, що й ні на що було й глянуть! Не довго думавши, прийшов він до матері тії дівчини, що йому вподобалась, і став її сватать. Мати, бідна удова, дуже зраділа, що знайшовся такий багатий жених, не дала дочці і опам’ятуваться і приневолила її одружитись з Ониськом. Привіз Онисько молоду жінку у свій зимовик, тутечки у його була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймичок. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку, усього вдоволь, а молодиця смуткує, журиться, ніщо її не радує і не веселить. Не сиділось і Ониськові з молодою жінкою, кажу ж, що дуже завзятий був; тільки почує, було, що збираються в коші на татар або на ногайців, то й не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш. Отож як поїде, то молодиця сама, одна-однісінька, ще гірш сумує. Було, наварить і напече усяких потрав, одягнеться, як на Великдень, сяде на покуті та сама з собою і розмовляє:

– Їж, душа, пий, душа, – скаже, – та люби Ониська!

– Не хочу я ні їсти, ні пити, – сама собі одказує, — і як мені любити Ониська!

– Чом? – пита сама себе.

– Він гидкий, він бридкий! – одкаже.

– Кого ж ти любиш?

– Я люблю Омелька-поповича, він такий гарний, хороший, уродливий, без його мені і світ немилий!

Та схилиться на білі рученьки, гірко заплаче. Раз, як вона так юродствувала, повернувся з коша Онисько; бачить, віконце в хаті відчинено, він і підійшов, щоб пугнуть, аж чує – щось жінка розказує, він і дослухав до кінця та як гукне:

– Жінко! Так ти така?!

Затріпотіла небога, нічого казать:

– Така, – каже, – чоловіче!..

– Ходи ж сюди до мене, коли така!

Вийшла молодиця з хати, а Онисько вийняв з кишені справу, викресав вогню, у віхоть, розмахав та під стріху – хата й запалала. Повибігали наймити з відрами заливать, а Онисько:

– Не руште, не гасіть! – каже, – візьміть собі мою худобу, поділіться і не згадуйте мене лихом; а ти, жінко, – додав, кинувши на неї оком, – іди собі до свого Омелька-поповича, не треба мені такої жінки, як ти!..

Сів на коня та й поїхав у кіш. З тії пори чутки про його не було!

Що-то було на душі, подумав я, у того нещасливого Ониська, як він повертався у кіш, стративши в одну часинку усе, що тільки не є найдорожчого у чоловіка на землі!

X

Од села Чумаків аж до Михайлівки розказував мені Корж, як у запорожців судились, позивались, як і карали за кражу, грабунки і смертоубийства.

– На всіх вольностях запорозьких, – почав старий, по значних селеніях і містечках були паланки; ніби повіти або земські суди, і в кожній паланці постановлено по вибору троє старшин: полковник, осавул і писар. До помочі додавалось їм ще з Січі три підпанки, з козаків же. Ця старшина обиралась тільки на три роки і судила всіх козаків, що жили по селах і зимовиках. Було, як поб’ються між собою козаки, або один другому по сусідству яку кривду зробить, спаш чи хліб витолочить, та самі не помиряться, то обидва, купивши на базарі по буханцю, і йдуть у паланку позиваться. Прийдуть, було, до старшини, вклоняться, положать на сирно буханці та й кажуть:

– Кланяємся, панове, хлібом і сіллю!

– А яке ваше діло, пани-молодці? – спитають судді.

– От яке наше діло, – почина обижений. – Оцей мене скривдив, от наскільки мені шкоди причинив, – розкаже, яка там шкода і чого вона варта, – і не хоче мене удовольнить, так, будьте ласкаві, розсудіть нас.

– Ну, братчику, – спитають судді у обидчика, – чи справді воно так, як каже твій сусід?

– Що ж, панове, – одказує обидчик, – хоч воно і правда, так нема ж на стільки шкоди, скільки він з мене править.

Тоді старшина посила підпанків з другими козаками, себто понятими, огледіть ту шкоду, і як вони освідітельствують і

зроблять доношеніє, на скільки тієї шкоди, то судді і скажуть обидчикові своє рішеніє:

– Ну, братчику, от скільки повинен ти заплатить сусідові: согласен чи ні?

– Заплатив би, панове, – одказує обидчик, – так коли ж лишнє з мене править; у вашої волі – не заплачу.

Тоді судді уговорюють, улещають його помириться і не докучать вищій старшині. Коли він згодиться, то діло кінчиться у паланці, коли ж ні, то паланка посила їх у кіш; – вони радяться, у чий курінь попереду їм іти, коли вони різних куренів; як згодяться, от і прийдуть до отамана, вклоняться йому та й кажуть:

– Здоров був, батьку!

– Здорові були, пани-молодці! – одказує отаман. – Просимо сідати.

– Та ні, батьку, – кажуть, – ніколи сідати; ми прийшли до тебе за порадою.

– Кажіть, – пита, – якої вам од мене поради треба?

Тоді обижений і розкаже, яку шкоду йому зробив сусід і як розсудила їх у паланці старшина. Отаман розпитає обидчика, чийого він куреня, і посила хлопця запросить до себе отамана того куреня. Прийде курінний, спита:

– Чого се, пане-брате, ти мене звав?

– От чого, – та й покаже на обидчика. – Чи це вашого куреня козак?

А курінний, глянувши на його, і спита:

– Ти, братчику, нашого куреня?

– Вашого, батьку! – одказує обидчик, вклонившись.

Далі розкаже отаман тяжбу козаків та й пита курінного:

– Що маємо, пане-товаришу, з ними чинить?

А той і каже:

– Так вас, братчики, вже й паланка судила?

– Судила, батьку, – одказують.

– Чого ж вам ще треба? – озвуться отамани. – Помиріться, братчики, і подовольствуйте один одного!

– Так що ж, батьки, – одкаже обидчик, – коли він лишнє з мене править!

Тут вже отамани бачать, що в його усе стрижено, і запитають в останній раз.

– Так ти, братчику, не хочеш ласкою удовольствувать за шкоду?

– Ні, батьки, – одкаже обидчик, – у волі вашої, я несогласен.

– Як не согласен, – кажуть отамани, – так ходімо ж до військового судді, побачимо, що він на це скаже.

– Добре, – кажуть козаки. – Постривайте ж, батьки, збігаєм на базар за буханцями.

Як куплять, усі і йдуть до військового судді: отамани попереду. Ввійшовши, вклоняться і кажуть:

– Здорові були, пане добродію! – назвуть поіменню.

– Здоров’ї, пани отамани, – одказує суддя. – Просимо сідати.

Козаки тим часом кладуть на сирно буханці і кажуть:

– Кланяємся вам, добродію, хлібом і сіллю!

– Спасибі за хліб, за сіль, – одвітує суддя і пита отаманів:

– Що це за козаки і яке діло мають?

Курінні отамани і розкажуть про їхнє діло і як їх розсудили у паланці. От суддя і спита у обидчика:

– Чом же ти, братчику, не вдовольниш сусіда за шкоду, коли вже вас паланка судила, отаман і я присуждаю?

А той своє товче.

– Що ж, добродію, коли він лишнє з мене править, у волі вашої, не согласен!

– Коли не согласен, – каже суддя, – так ведіть їх пани отамани, до кошового, там вже буде їм конечний суд і рішеніє, нехай вони і буханці свої забирають!

– Та ми, добродію, – кажуть козаки, – купимо собі інших.

– Забирайте, забирайте! – гримне на них суддя. І не задержуйте отаманів – у їх не одно ваше діло.

Од судді ідуть вони вже до кошового; привітають його і кладуть на сирно буханці, а кошовий і пита:

– Що це у вас, пани отамани, за козаки?

Отамани знов розкажуть про їхнє діло, а кошовий, вислухавши, і спита обидчика.

– Ну, як же ти думаєш, братчику? Вас розсудила паланка, рішили отамани і військовий суддя, і я признаю, що старшина порішила ваше діло по правді, а того ради і утверждаю те рішеніє; так теперечки що ти мені скажеш, чи согласен сусіда твого подовольствувать, чи ні?

– Ні, вельможний пане, за волі вашої не согласен, – одріже обидчик, – лишнє з мене править!

– Так ти й теперечки не согласен! – гримне на його кошовий розсердившись, – Тривай же!

Та й гукне на сторожів:

– Давай лишень, хлопці, київ!

Як принесуть київ, от кошовий і каже:

– Ну, лягай, братчику, ось ми тебе навчим, як правду соблюдати і старшину поважати!

– Помилуй, вельможний пане! – заголосить обидчик не своїм голосом.

– Ні, братчику, – одкаже кошовий, – не помилую, коли ти такий упрямий; ануте, хлопці, на руки і ноги йому сідайте і каптани його на плечі накидайте! Добре бийте сучого сина, щоб знав, по чім ківш лиха.

Як всиплять йому з п’ятдесят і більш київ, кошовий і крикне: "Годі!" От хлопці, піднявши киї на плечі, і стоять, неначе солдати з рушницями; а ті, що на руках і ногах, усе-таки сидять, дожидаються приказу.

– Ну, братчику, – спита кошовий, – чи согласен удовольнить сусіда, як паланка рішила?

– Согласен, вельможний пане! – репетує обидчик. – Согласен, усе зроблю, що прикажеш!

– Зноси ж здоров, що тебе вибили! Не будеш вдруге дуже мудрувать. Ну, хлопці, — гукне кошовий на козаків, – вставайте!

Коли у обидчика є гроші, то він зараз і вдовольняє, скільки там присуджено; як же нема, то кошовий призива отамана того куреня, до якого належить обидчик, і звелить йому удовольнить обиженого, а з того опісля цупить.

Отакечки кінчались у нас у Січі усякі діла, без того мерзького писання і хабарів. Хоч би на тисячу і на десять тисяч

рублів була тяжба, то за кілька днів рішать і, як кажуть, під червоне сукно не сховають. Цим же розпорядком і тяжкі преступленія рішались, як-то: кража, грабунок і смертоубийство. Треба тобі, паничу, розказать, що найбільша половина козаків в Січі були нежонаті, от того і сіромами їх прозивали; то як не було війни, то вони промишляли рибальством, звіриною ловлею, а ті, що сиділи по зимовиках, орали, сіяли і промишляли скотиною і бджолою. Сі ж козаки, що сиділи зимовиками, в свою чергу одбували повинності кошеві і своєму куреневі, як-то: калавури, кардони, а до чого припаде, то йшли й на війну. Так з цих, кажу, жонатих, що сиділи по зимовниках мало було преступників, а найбільш з нежонатих, з сіроми, бо що в лямі по рибальнях чи на звіриній ловлі заторгують, то все проп’ють і прогайнують; а далі бачать, що нічим похмелиться і нівідкіль поживиться: заробітків нема, а грошики пропили, чортма, от вони, нічого робить, і схиляються на усяке самовольне розпутство. А та воля і одвага по приказці: "Або мед п’є, або кайдани тре!"

– У ті часи татарва трошки вгамувалась, ні з ким було і воювать, а тут ще з України понаходило у Січ чимало ледачих людей, так, крий боже, що виробляли! Грабували чумаків, обдирали і до смерті забивали купців по великих шляхах, немилосердно драли і палили ляхів і жидів, так що ляхи, покидавши свої майонтки, утікали до лісу, аж за Варшаву, а жидова і духу запорозького боялась. Кожний з сих гайдамацьких загонів мав свого ватажка чи отамана, прозивались вони ще й характерниками, бо замовляли од кулі, а як, було, деруть ляхів по великих і багатих палацах, то яка б там сила у ляхів не була і як би не пильнували, то ватажок таку ману на них напустить, що ніхто не почує і не побачить, як вони їх накриють та й забирають, що схочуть, а, вернувшись у Січ, дуваняться вже тим добром: одну третину на ватажка, другу – козакам, а третю – на курінь. Так, бачиш, паничу, що й курінні отамани вадили їм, бо ватажок, зібравши ватагу, ішов за

добичею не тайно, а найбільш за відому куреня, і як, було, йде, то й просить у отамана до помочі козаків; а той йому і каже:

– Гляди ж мені, братчику, коли ти якого козака стратиш, то тоді вже й до куреня не вертайсь!

Сиріч: крадь та кінці ховай.

А ватажок, здавшись на своє характерство, і одказує:

– Не бійсь, батьку, всі будуть цілі, більше копи лиха не буде!

Так отож, кажу, наші сіроми, опріч розбоїв і грабунків, такі ще пакості чинили, що нехай йому абищо, страшно і згадувать! Про їхнє поспульство доходили жалоби не тільки до нашої старшини – і до столиці; через той гармидер і кіш наш зруйновано. Та вже ж, ловить вовк, так і вовка піймають!.. Було, як деякий харцизяка попаде в руки, то суд йому короткий був. За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертоубийство карали смертю. Казней було чотири: перша – шибениця; стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого, було, підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне[40]. Вішали і догори ногами і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються в примір і на страх другим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної кари.

– Друга казнь – гостра паля, дерев’яний стовп заввишки дві сажені, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки, то осудженого на той спис настромлять так, що він віткнеться йому аж у потилицю, на піваршина вище голови; і сидить той труп на списі поти, поки викорениться, як та в’ялена

риба, так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять, неначе той млинок, поки не попадають на землю.

– Третя казнь – киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі у ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля його в кінвах усяких потрав, трунків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька оберемків київ і положать біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покоштувать і київ; хто не йде, вип’є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює: "От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивать, бо ми всі куренем за тебе, злодія, платим!" Отак він і лежить, прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб’ють.

– Четверта кара – зсилка в Сибір, як і теперечки в Московщині і у нас. От цими ж то карами за кошового Кальниша трохи-таки угамували харцизів, так не помоглось, не вдержався-таки наш кіш: зруйнували!.. А як зруйнували, я тобі, паничу, завтра про це розкажу.

Доїжджаючи до села Привольного, зовсім смерклось, небо замазалось хмарами і так посутеніло, хоч в око стрель. До Михайлівки зосталось верстов з три скверної дороги, і ще треба було переїздить у брод Мокрую і Сухую Суру. Машталір мій загубив дорогу і попускав віжки; не знаю вже, куди б ми заїхали, коли б Корж не виліз з брички і не знайшов дороги. Я дивувався, як старий добре бачив поночі. Нагнеться, гляне округи себе і гукне машталірові: "Повертай сюди, або туди!" І так бережно провів проміж рівчаків і бескидів, що й удень лучче б не проїхали.

– Ти, бачиш, діду, поночі, — озвався я, – неначе та кішка?

– Е, паничу, – одказав Корж, – се в мене зосталась ще січова кісточка! У нас на Запорожжі той було і не козак, хто не втрапить поночі. Дуже поважали тих коза ків, котрі добре знали степи і шляхи, тих тільки і на старшину обирали, котрі вміли провести і вивести військо.

Кілька гонів од Коржевого дворища ушкварив дрібний дощ з блискавкою і громом.

– От за се хвалити господа, – озвався Корж, знявши шапку, – іди, голубчику, поливай, теперечки нам байдуже: приїхали… О, да який же дрібний, – озивався старий, гладячи себе по мокрій голові, — сей, як бачу, добре чує, а бувають і глухі дощі – такі, що не дочувають…

– Як не дочувають? – спитав я.

– А так, – одказав дід засміявшись, – бог йому каже. "Іди, де чорно", а він і піде, де вчора; бог йому: "Іди, де просять", а він і потяг, де косять; бог йому: "Та йди у Михайлівку", а він махнув у Минайлівку![41]

Приїхавши додому, Корж довго ще балакав і шуткував, якось і втома його не приборкала.

– Велике діло, паничу, власна хата, – казав він, походжаючи по світлиці. – Як би не втомився, а тільки вернешся додому, то так тобі полегшає, неначе вже й одпочив!

XI

На другий день ми прокинулись не дуже рано: пізно лягли і, натомившись, трохи заспались. Напившись чаю, Корж заходився з своєю бджолою, і ми не гаявшись пішли у пасіку.

Гарно було у садку після дощу: пташечки щебетали, дерево порозправляло свої віти, краплі роси, як розсипані перли, скрізь по траві і на листах блищали і висвічувались; так було легенько дихать тим пахучим холодком! У пасіці усе було благополучно; і старий, огледівши деякі вулії, сів і мене попросив сісти біля тії каплички, де ми з ним позавчора розмовляли.

– Бач, паничу, – сказав він, огледюючи дерева, – які високі та товсті повиростали; садив я їх саме у той рік, як зруйнували наш кіш, більш буде, як п’ятдесят літ[42].

Я нагадав старому, що він мені обіцяв розказать про ту невзгоду, і Корж так почав:

– Саме на зелені святки прийшов до нас великим військом генерал-поручник Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там в його не були, витріщив проти нашого коша. Однак не починав стрілять, а теж січовики нічого не робили, а чекали, що дальш буде. Через суток двоє примчали гінці звістку, нам і Текелієві, що московське військо позахоплювало вже всі наші паланки і слободи по всіх вольностях запорозьких, а на третій день Текелій прислав до нас посланця і запрошував військову старшину до себе в гості. Кошовий Калниш, одібравши таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду і спитав:

– А що, теперечки, панове старшина і отамани, будемо робить? Москаль в гості нас до себе заклика; чи підемо, чи не підемо?

Як се почули отамани, деякі ватажки і характерники, так і заворушились, і загомоніли. Декотрі покорствували б, так другі ж, здавшись на свою силу і характерство, на ввесь кіш гомін підняли.

– Нехай Текелій, – гримнули, – хоч ще стільки війська московського приведе, скільки теперечки його привів, то ми усіх, як мух, передавим! Чи ж то можна, щоб Січ і славне Запорозьке військо за спасибі москалеві віддать?.. Поки світ-сонця, сього ніколи вони не діждуться!

Се все казала сірома і бурлацтво, нежонаті голодранці, у котрих не було ні оселі, ні худоби; а друга половина – отамани і заможні козаки, що сиділи зимовиками і мали достаток, таку одповідь дали:

– Хоч ми, – кажуть, – московське військо і до ноги вилущим, так те ж військо, що захопило наші паланки і слободи, спалить всі наші оселі і замордує наших жінок і дітей, так ми на таку раду сіроми і бурлацтва не здаємся!

А тут ще й архімандрит, що жив у Січі, почувши такі заміри сіроми і бурлацтва, вийшов з церкви в облаченії, з хрестом, і почав уговорювать завзятих:

– Убойтеся, – каже, – бога!.. Що ви замишляєте, дітки? Ви – християни і піднімаєте руку на християн, і наміряєтесь пролить кров єдиноутробную? Покорійтесь же волі господа, така вже, бачите, нещаслива наша доля, і з покірністю мусимо прийнять од бога достойная по нашим ділам! От вам хрест і розп’ятий на нім; коли ви його не послухаєте, то всі загинете необачно!

Здається, хто б не почув панотця, як він нас уговорював, хоч би у його було кам’яне серце, то і в того б видавив сльозу з ока. Всі, скільки нас не було, сіроми і старшина, всі захлипали і тут же так одказали:

– Ну, спасибі тобі, панотченьку, нехай буде по-твоєму: знав, що нам казать, і ми теперечки готові не тільки тебе послухать, а й голови наші за тебе зложить!

Січовики дуже поважали свого архімандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам’ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання. Після сього панотцевого совіту військо ще трохи поміркувало, порадилось та й заявило кошовому:

– Ну, батьку, вельможний пане, теперечки як завгодно, так і роби з сими гостями, а ми всі готові тебе слухать, чи йти, то йти?

– Треба йти, пани-товариші, — одказав кошовий, – бо се дурниця; самі бачите, що москаль нас кругом обступив і гармати горлом у вічі поставив. Се вже такі гості, що, пішовши до їх, не вгадаєш, чи й вернешся назад. Та вже коли бути тому, то нічого довго й думать, господи поможи! Дай, боже, час добрий! Ходімо, старшино і пани отамани! Що буде, те й буде, а більш буде так як бог дасть!

Ті, узявши хліб-сіль, пішли до Текелія, Текелій ласкаво їх прийняв і став розпитувать, хто в них кошовий, і старшина, і як вони прозиваються. От кошовий заявив себе, суддю Касана і писаря Глобу. "А се, – каже, показуючи на курінних отаманів, – теж військова старшина". От Текелій і попросив всіх сідати, а далі, розпитавши, що було йому треба, і пішов з ними у кіш; однак не один, а узяв з собою кілька офіцерів і охранного війська. Як побачив Текелій, що запорожці здаються йому ласкою, то зараз звелів одсторонить гармати. Прийшовши у кіш, спитав він кошового, до кого йому йти у гості; кошовий вклонився і запросив його і всіх офіцерів у свій курінь, та й угощав, чим бог послав, по нашому звичаю: у дерев’яних

тарілках і дерев’яними ложками. Наївшись, Текелій подякував кошовому за обід і дуже дивувався, що такі смачні потрави їдять з дерев’яної посудини. Далі й спитав:

– Хто це у вас так смачно готує?

– Є у нас, – одвітив кошовий, – такі скусні кухарі.

От Текелій став прохать кошового, щоб він прислав йому одного кухаря, і обіщав кошовому подарувать два кам’яні блюда, а старшині і отаманові – по одному. "Щоб, – каже, – такі смачні потрави не їли з корит, а з блюд".

Почувши се, один з курінних отаманів, по прізвищу Строць[43], обізвався до Текелія:

– Хоч з корита, добродію, та досита, а хоч з блюда, так дохуда.

– По-яківському се він розмовляє? – спитав Текелій. – Нічогісінько я не розчовчу, що він розказує.

Так Строць і розтолкував цю приказку.

– Ви добродію, – каже, – їсте з блюда та худі[44], а ми їмо з корита досита – подивіться, які ми гладкі.

Після обід Текелій довго ще вештався по кошу, оглядав курені, пушкарню, козацькі пожитки, а там попрощався і пішов до себе і стояв ще біля коша обозом біля тижня. Поки стояли, кажу, обозом, офіцери і москалі частенько приходили до нас у кіш, а ми ходили до них, братались і гуляли по-козацькій. Тим часом Текелій призвав до себе кошового, суддю, писаря і прочитав їм ім’яний височайший указ; щоб вони їхали у

Петербург. Так ото поїхали тільки кошовий і писар, суддя Касан занедужав і вмер, тут його у Січі послідного і поховали. Випровадивши старшину у Петербург, Текелій вже став сам орудувать Січчю: привів козаків до присяги і трошки заспокоївсь, але довгенько ще стояв обозом, перейшовши на друге місце. Зоставшись січовики без старшини, почали потроху ворушиться, бо московські звичаї були їм не по нутру; от стали козаки думать та гадать, як би москаля в шори убрать[45], а самим десь помандрувать. Зібрали чоловіка з п’ятдесят козаків і послали їх до Текелія з хлібом, з сіллю. А що ви мені скажете, запорожчики? – спитав Текелій.

– От що, добродію, – кажуть січовики, – ми чули, що нам без письменного виду і білетів не можна з Січі йти?

– Так, запорожчики, так, – одказує Текелій, – нікуди відлучайтесь без мого відома.

– Так оце ж, для сього відома, – загомоніли козаки, – і прийшли ми, добродію: напишіть нам, будьте ласкаві, хоч один білет на всіх, бо ми будемо держаться купи і врозтіч не розпливемось.

– Добре, запорожчики, добре, – каже Текелій. Та який же перше був у вас звичай?

Та у нас, добродію, – загомоніли козаки, – про сі білети ні за наших батьків ні за дідів і чутки не було: хто куди схотів, той туди і мандрував.

– Куди ж оце ви, – спитав Текелій, – наміряєтесь йти з сими білетами і за чим?

До Тилигула[46], добродію, кажуть січовики, – до лями на заробітки, бо у нас нема ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома; а ще ж, може, треба буде і подушне платить та й панам трохи уділить?

– Добре, запорожчики, добре, – одказує Текелій, зареготавшись. – Ідіть з богом, заробляйте та і в казну збирайте.

Чуємо, добродію, чуємо, – загомоніли козаки, вклонившись, та й пішли в канцелярію.

Призвав Текелій свого ад’ютанта і звелів йому написать один білет на п’ятдесят чоловіка і видать їм до рук. Як добули січовики той білет, і стали лагодиться в дорогу, зібрали увесь свій військовий риштунок, харчові клунки, знарядили кілька чайок та, сівши собі уночі, не тільки ті, що з білетами, а скілько їх улізло, може, чоловіка з тисячу, і гайда собі униз до Тилигула. Через кілька днів прийшло до Текелія з хлібом, з сіллю ще чоловіка з п’ятдесят за тими ж білетами та, добувши і собі, п’ятами закивали з товариством. Далі, як побачили січовики, що їм не боронять тих білетів, прийшли й треті, і четверті та, добувши сим побитом собі білети на всі сорок куренів, і помандрували під турка. Як побачило офіцерство, що в коші зостались тільки старі, сліпі та каліки, і зробили доношеніє Текелієві. Схаменувся Текелій, та у свиний голос – нічого вже, бач, робить, як кажуть, не продереш очей, продереш калитку!

– Куди ж вони позаходили, – питавсь Текелій. – Адже ж вони, сякі-такі, просили у мене білета до Тилигула на заробітки?

Дуже розсердився і зажурився Текелій, довго сумував, кілька днів і носа, сердешний, не виткнув з своєї палатки – так його роздратувало те ошуканство простої сіроми. А тут як на те

ще лізуть і останні січовики, які позоставались, з хлібом-сіллю; а та вже хліб-сіль в душі у Текелія сидить.

– Повели і нам, вельможний пане, – просять, – написать білети на заробітки.

– Та куди ж вам, – крикнув Текелій, – злющі запорожці, оці білети?

– На Тилигул, добродію, – одказують. – На Тилигул, до лями, на заробітки.

– Все в Тилигул та в Тилигул, – гримнув Текелій, затупотівши ногами, – сякі-такі і розтакі!.. А город зоставили пустим? Не дам вам білетів, ідіть собі к бісу!.. – та й потурив їх від себе.

Так не помоглося ж, бо сірома, подякувавши Текелія хліб і сіль, і без білетів по протоптаній дорожці дропака. Побачив Текелій, що якось приходиться до чмиги: що тут на світі робить? От він і призвав себе всіх курінних отаманів. Так і отаманів небагацько прийшло – десятка не налічив би.

– Чом же ви не всі прийшли? – спитав Текелій.

– Як нам, добродію, усім прийти, – одказали отамани, – коли нікогісінько, опріч нас, не зосталось по куренях.

– Куди ж вони позаходили, що їх нема? – знов спитав Текелій.

– Курінні отамани роз’їхались по своїх зимовиках, одказують, – а сірома невідь-куди поділась, так ми і самі думаємо до домівки; що нам тутечка робить, коли нікогісінько

не зосталось; старшину запроторили у столицю чи там куди[47]’, а війська козацького нема – порозходилось!..

– Куди ж вони порозходились? – гримнув Текелій, де ваші січовики?

– Як, де? – обізвались отамани. – Адже ж ви, добродію, не спитавши нас, подавали їм білети на заробітки, до Тилигула, чи що?

Побачив тоді Текелій, що сірома гаразд-таки убрала, його в шори; дуже розсердився і вигнав з палатки отаманів. Після сього недовго він зостався в Січі і того ж літа поїхав у столицю, а московське військо сім літ ще стояло на запорозьких землях, поки не запровадили московських звичаїв.

– Так отаким-то побитом, паничу, преславуту козацьку Січ зруйнували і хвацьке Запорозьке військо викоренили. Ті ж запорожці, що повтікали, піддались під турка, прийняв їх султан ласкаво під свою державу і звелів опоселить їх біля устя Дунаю в Бабадазі, понад Чорним морем, на землях, здатних до пахарства і багатих риболовством і звіриною ловлею, де вони і теперечка живуть[48], хліб жують і постолом добро возять! От тобі, паничу, і кінець!

XII

Се було останнє оповідання Коржеве. Після сії роз мови частенько доводилось мені вештаться по Задніпров’ю, а в турецьку війну – в Бабадазі, де осадились запорожці; не раз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж.

В 1832 році на іванівський ярмарок в Кременчуці, на майдані, збилось чимало народу біля кобзаря. Я підійшов і став прислухуваться. Сліпенький співав про зруйнування коша, і так подібно до оповідання, що я, давши кобзареві карбованця, зазвав його до себе на кватиру і списав ті вірші. От вони.

Гей, із-за зеленого гаю

Червоне сонечко зійшло.

Гей, з московського краю

Велике військо прийшло.

Червоне сонечко

Високо вже стоїть,

Дивиться батько в оконечко

Та й каже: "Дітки, що будемо робить?

Ось перед нами

Царицине військо стоїть,

Чи не за нами,

Щоб йшли татар к чортам гонить?"

"Ой батьку, щось воно не те!

Чого сі гармати горлом в вічі стоять?

Треба, батьку, спитати,

Чого вони од нас хотять?"

Ой провідали запорожці,

Що Нечоса Текелю послав

Щоб нас з старшиною

І всю славну Січ зруйнував.

Був же той день

Великі зелені свята,

О, бодай же твоя, Нечосо,

З того часу душа проклята!

"Гей, діти, запорожці,

Що будемо чинити?

Москаль кличе в гості,

Будемо чи ні йому голову хилити?

Як будемо Його зустрічати:

Чи з хлібом-солею,

Чи війну об’являти,

Чи йти до його доброю волею?"

Одні кажуть: "Мир лучче всього".

А сі: "Нехай нам випалять очі,

То й пропадемо аж до одного".

– "Ніколи сього не буде,

Щоб ми оддали Січ-мати,

Поки що світ-сонця

Будем Січ нашу рятувати!"

"Бога бійтеся, діти! –

Каже панотець архімандрит, –

Що ви хочете робити?

Прокляті будете із роду в рід.

Ви, діти – християни,

І підіймаєте руки на братів?

Не робіть в своєму серцю рани.

Щоб милосердний бог вас простив,

От вам хрест божий.

На його ви положіться,

І совіт мій вам гожий,

Ні в чім, діти, не журіться".

"Ну, панотче, по-твоєму нехай, –

Послухають тебе запорожці;

Бери, Петре, хліб та сіль

Та й ходім до Текеля в гості.

Ну, батьку, господи поможи,

Пошли нам добрий час!

Хліб, батьку, положи,

Та й говори за нас.

Бо війною, батьку, нічого не вчиним,

Треба доброю волею робити;

Ходім вже, поклон вхилим

Та й почнем про діло говорити".

Хліб-сіль Текеля прийняв

І почав нас угощати.

А як добре підгуляв,

То став і нас до себе прохати.

А в нас Петро кошовий

Має звичай свій:

Пішов генерала зазивати

До себе обіда козацького вживати.

Їв Текеля обід бурлацький

Та все смакував,

А опісля по-козацьки

Вином та медом запивав.

Ой пішов Текеля в свою палатку

Та й став міркувать.

Що йому робить спочатку

І як нашу Січ зруйнувать.

Уже всі каші паланки

В Текелійових руках,

Уже всі його палатки

По наших січових кутках.

Ой прочитав Текеля папір

Кошовому, писареві од цариці,

Треба нам їхати у двір

Аж у дві столиці.

Ой зібрав наш Калниш

Храбрую дружину,

Сердешний брався аж за ніж

Та проклинав лиху годину.

Сірома Калниш захлипав гірко,

З кожним козаком обіймався,

Сказав: "Прощай, славне, храбре військо!"

Та вже більш і не вертався!

"Гей, батьки-отамани,

Кажіть, де поділи старшину?"

Бере нас жаль за серце,

Як згадаєм славну старовину!

Ой почали січовики думать, гадать,

Як би москаля в шори убрать.

А далі до Текелія пристали,

Щоб дав білети – роботи нам шукать.

Ой рушили запорожці

До лями на заробітки.

Закивали п’ятами, сіроми,

Тільки товаришам дали звістки.

Текелій хоч після й оглядівся,

А запорожців – поминай як звали!

Ой бідний зажурився,

Що в шори його убрали.

Ох життя наше минулось,

Життя бурлацьке!

Коли б воно вернулось,

Славне життя козацьке!

Гей, братці, озьміть у руку

Пісочку та й посійте

Ой тоді воно вернеться,

Як той пісочок зійде![49]

Корж помер в октябрі 1835 року на 104 році довгого свого життя. Змалку і до смерті жив він і працював задля людей і, може б, ще промаявся на світі, коли б, збираючи подаяніє на погорілу в Михайлівці церкву, не застудив себе, переїжджаючи восени через Мокрую Суру. Царство тобі небесне, добрий чоловіче, вічна тобі пам’ять.

Примітки

1

Багато дечого розказував мені старий Корж, але у сім оповіданні тільки те заявляю, що записано преосвященним Гавриїлом (приміт. авт.).

2

Українці мають звичай москалів звати відієрв, од того що прізвища (фамилії) у них найбільш кінчаються на "в" (приміт. авт.).

3

Так прозивалась Кам’янка, бо в сім поселку запорожці торгували з татарами і ногайцями (приміт. авт.).

4

Від чого узялось се прізвище, багацько дечого розказують катеринославські письменні. Найбільша їх половина думає, що Половицею прозвали од якого-небудь осадчого Половика, як і другі слободи Катеринославської губернії од своїх осадчих прізвища добули: Гупалівка – од Гупала, Котівка – од Кота і другі ще деякі (приміт. авт.).

5

Дом Роде проти бурси (приміт. авт.).

6

Тепер тут дом дворянського собранія (приміт. авт.).

7

Млинів на сім місці теперечки нема, бо літом сей рукав пересиха, так що по дну прірви їздять возами і забирають на будову каміння. А поки не розчищали Ненаситицького порога,

то тутечки млини мололи ціле літо. Через сей-то рукав світліший Потьомкін хотів зробить перекидний міст на Монастирський острів, де замишляв збудувать університет. Ще й будувать його не починали, а вже професорів назначили (дуже, бачите, хапались) і наділяли їх жалуванням. Між ними був професор сільського хазяйства М. Леванов, той, що написав "Наставление к умозрительному и делопроизводному зекледелию" (изд. в Петербурга 1788 года), Сартій (титуловався директором Екатеринославской музыкальной академии) і другі (приміт. авт.).

8

Ся фабрика ще за панування імператриці Катерини була переведена з Білорусії, м. Дубровного, і вже за імператора Миколая скасована (приміт. авт.).

9

Ще недавно бачив я той стовп в Казеннім саду. Сей сад казна теперечки продала (приміт. авт.).

10

Од Нових Кодаків до Старих десять верстов (приміт. авт.).

11

Корж помилився: Новоросійська при усті Самари ніколи не було, а був Єкатеринослав, губернський город Азовської губернії. Оцей-то Єкатеринослав упразнили і стали його будувать, де Половиця, де він і до сього часу стоїть. За імператора Павла його перейменували в Новоросійськ, а за Імператора Александра – знов в Єкатеринослав (приміт. авт.).

12

Імператриця Єкатерина II посітила тутейшу Україну в 1787 року; в сім же року і город Єкатеринослав заложила (приміт. авт.).

13

Приємно, коли у відкритому морі вітри збурюють морську гладінь, з твердої землі спостерігати велику біду іншого (латин.).

14

Одна така миля і досі стоїть в Катеринославі біля собора (приміт. авт.).

15

Цариця виїхала з Петербурга 1786 року (приміт. авт.).

16

Демено – руль (приміт. авт.).

17

Стерни і опачини – теж рулі, тільки коротші і на кінці – як лопатки; ними спідручніш правити при проході суден через пороги (приміт. авт.).

18

Кременчуцької губернії не було, а була Новоросійськая, а тільки губернське правленіє було в Кременчуці (приміт. авт.).

19

Корж помиляється: після Мазепи був гетьманом Скоропадський (приміт. авт.).

20

І теперечки видко ту кріпость в Старих Кодаках, і показують камінь на котрому сидів Петро Великий (приміт. авт.).

21

Се темне оповідання Коржа спада на завоювання Єрмаком Сибірі і занятіє Дніпрових островів Єфстафієм Дашкевичем і Предиславом Ланскоронським, а далі на Богдана Хмельницького і Барабаша (приміт. авт.).

22

Коли був збудований Самарсько-Миколаївський монастир, нема ніякої звістки, бо в 1750 року настоятель Прокл помер од морової язви, і його келію зо всіми записками і шпаргалами спалено. Але по надписям на стінах прежньої церкви видко, що настоятелями там були Іоанникій ще у 1732 року, а Терентій – у 1733. Монастир сей прозивався ще військовим, бо осадився на Запорозьких землях і урядкувався од Січі (Дивись записки архієпископа Гавриїла: Самарський монастир, часть II, страница 110) (приміт авт.).

23

Од слова витаю, проживаю; по-москалівськи "гостиница" (приміт. авт.).

24

Дума "Похід на ляхів" (приміт. авт.).

25

Після зруйнування коша цариця подарувала генерал-прокурору князю Вяземському селенія Капулівку, Покровське, Рогач, Кримську Кам’янку, Білозірку і 100 000 десятин степів, плавнів і лісів. Так ото як понасилали рядчиків та стали будуваться, – то поздіймали з кладовища і надгробки на підвалини і фундаменти. Теперечки сі села з землями належать баронам Штиглицам (приміт. авт.).

26

Товстонос був отаманом Щербиновського куреня в 1766 і 1767 роках і прославив себе на війні в 1769 і 1770 роках. Вернувся з походу важко ранений і через кілька місяців умер (приміт. авт.).

27

Іван Дмитрович Сірко був кошовим отаманом в 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679 і 1680 року, в которому і преставился. От що про його пише Георгій Кониський: "Сірко храбрый и предприимчивый, удачно воевал, предводительствуя малим войском, почитал сражение игрушкой, гнушалея корыстолюбием, предоставлял добычу запорожцем и частью делился даже с врагами своими." Гетман Самойлович однажды упрекал его (Сірка), что он позволяет

татарам кочевать с стадами на землях Запорожских. Сірко отвечал, что он это делает из милосердия к ногайцам, терпевшим от недороду трав, и что они и запорожцам тоже дозволяют делать". "Коли б і чорт, – сказал он, – пане гетьмане, помагав людям в крайній їх нужді, то брізговати тож не годиться, бо кажуть люди: нужда закон зміняє" (приміт. авт.).

28

Прикрити шапками козака на раді означало єдинодушне обрання в кошові отамани або в гетьмани (приміт. авт.).

29

Запорожці хотіли було збудувать велику муровану церков і наготовили вже й дорогого матеріалу, мармору з старих мечетей і тесового камня, – так не привів господь привести діло до скутку! (Приміт. авт.).

30

Такий звичай був і у ляхів; чи не од них переняли й запорожці? (Приміт. авт.).

31

Новий кош осадився на р. Підпольній 1733 року (приміт. авт.).

32

Об Алешковській Січі запорожці гірко згадували. От як вони про неї співали:

Гей, братці, як би воно було,

А лучче християнській цариці служити,

Ніж в Алешках нам жити

І бусурманам в ярмі робити!

(Приміт. авт.).

33

К оповіданням Коржа в сочиненіях преосвященного Гавриїла приложен список вещам, належавшим до Січової Покровської церкви. Ось він:

"Євангелій великих і малих, сріблом окованих, з камінням на деяких – 11.

Хрестів срібних і дерев’яних в срібній оправі, між ними одна срібна дошка з вирізаним в ній дерев’яним хрестом і срібна табличка, на которій вирізані Покров Божої Матері і Воскресеніє Христово – 37.

Лампад висячих срібних, позолочених і без позолоти – 29.

Панікадил великих срібних – 4.

Потирів срібних, дискосів, звіздиць, лжиць, чаш, чарок, сіяльників, куманів, кадильниць, ковшів і прочого – 139.

Лихтарів (поставців) – 40.

Вінців і корон – 69.

Шат на іконах срібних позолочених – 16.

Царські врата, вилитії з срібла і позолоченії в касовий сажень заввишки – 1.

Медалей золотих, великих і малих, жалованих запорожцям за заслуги і при особливих випадках, дукачей, до ікон попривішуваних, всього – 157.

Жемчугу мілкого і крупного на іконах, ниток – 37.

Вирізаний з оріхового дерева налой, черепахами і перламутром оправлений, од Ієрусалимського патріарха в Запорозькую Січ в дар присланий – 1.

Риз, стихарів найкоштовніших парчевих і оксамитних з орарями, підризниками, поясами, поручнями більш як 300.

А всіх вещей – 841 (приміт. авт.).

34

Стефан Гладкий був кошовим в 1741 року, син його Данило теж був кошовим отаманом (приміт. авт.).

35

Яким Ігнатович був кошовим в 1744, 1749, 1751 і 1752 роках (приміт. авт.)

36

Василь Григорович Сич був кошовим в 1745, 1746 і 1750 роках; а в Пограничній комісії, депутатом од Січі, в 1749 року (приміт. авт.).

37

Вильотами прозивались розрізні рукава в черкесці, а черкеска надівалась зверху жупана замість чуйки або кереї і була коротша од жупана. Черкеска по краях і рукава обшивались позументами; вильоти закидувались на спину і запинались гапличками або золотими шнурами і китицями (приміт. авт.).

38

Саєта саме дороге аглицьке сукно ярких кольорів (приміт. авт.).

39

Варенуху варили в глечику горілку з медом, перцем, корицею, сушеними грушами, обмазували зверху тістом, ставили в піч і запікали, щоб добре упріла (приміт. авт.).

40

Од присужденної кари осужденному можна було збавиться одним тільки побитом, коли яка-небудь дівчина заявить, що вона хоче з ним одружитись. З сього-то звичаю раз в Самарській паланці скоїлась така штукарня. Вели осужденного на лобне місце; пуць назустріч дівчина, прикрита густим серпанком, і заявила, що вона йде за осужденного заміж. Народ припинився, примовк, а осужденний каже: "Здійми лишень серпанок, нехай я подивлюсь, яке подружжя мені

посила доля". Зняла дівчина серпанок. Глянув козак на неї та й каже: "Як на такій одружитись, то лучче пропасти, ведіть мене, люде добрі, на шибеницю!" (Приміт. авт.).

41

Корж любив розказувать сю приказочку, хто його хоч трохи знав, то вже певно про неї од його чув (приміт. авт.).

42

Кош зруйновано у 1775 році (приміт. авт.).

43

Роман Строць був отаманом Канівського куріня (приміт. авт.).

44

Текелій був родом сербин і, як усі серби, високий і худорлявий (приміт. авт.).

45

У шори убрать, себто обдурить, обманить (приміт. авт.).

46

Тилигул-річка вливається великим озером у Чорне морс. Сей лиман прозивався по-турецькій Дели-Гиль, по-нашому Скажене плесо. Сюди-то ходили запорожці на заробітки до лями (тягнуть неводи) (приміт. авт.).

47

Що сталось з войськовою старшиною, невідомо, бо ні в яких гістеричних рукописах об їх нема поминку. Була тільки чутка, що кошового Калниша заслали на Дон, бо в одній пісні така наміка:

Ой полети та полети, чорная галко,

та на Дон рибу їсти!

Ой принеси та принеси, чорная галко,

од кошового вісти.

(приміт. авт.).

48

1830 року після турецької войни найбільша половина козаків передалась Росії і вийшла з Бабадага з кошовим Осипом Михайловичем Гладким знов у Росію. Теперечки сі запорожці осадились побіля Азовського моря і прозиваються азовськими козаками (приміт. авт.).

49

Ся сама пісня, з деякими одмінами, надрукована і в "Истории Новой Сечи" Скальковського (приміт. авт.).